

ELMI TƏDQIQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

aem.az

e-ISSN: 2789-6919

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ TƏDQIQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

İmpakt Faktor: 0.543

Cild: 2 Sayı: 7

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

Impact Factor: 0.543

Volume: 2 Issue: 7

Bakı – Baku

2022

Jurnal 01.03.2021-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

On 01.03.2021, the journal was
included in the register
of Press publications of the
Ministry of Justice of the
Azerbaijan Republic
Registration № 4336

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:
Az1073, Baku,
Matbuat avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 807 67 68
+994 12 510 63 99

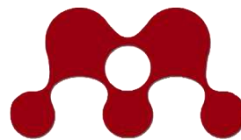
e-mail:
tedqiqat1707@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

CiteFactor
Academic Scientific Journals

MENDELEY

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütələqdır.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© <https://aem.az>

© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor
Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief
Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə HÜMBƏTOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
durdanahumbatova@gmail.com

Editor
Assoc. Prof. Dr. Durdana HUMBATOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
durdanahumbatova@gmail.com

Redaktor köməkçisi
Doktorant Arzu İSGƏNDƏRZADƏ, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
arzuferecli.isgenderzadeh@gmail.com

Assistant editor
PhD Student Arzu ISGENDERZADE, ANAS Institute of Linguistic / Azerbaijan
arzuferecli.isgenderzadeh@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aytaj ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Müseyib İLYASOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYİNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Afərin ABBASOVA, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVƏ, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəfəq ABDULLAYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Tərxan CƏBRAYILOV, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Zəfər CƏFƏROV, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Museyib ILYASOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYINOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Afarin ABBASOVA, Western Caspian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shafag ABDULLAYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Animal Husbandry Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Tarkhan JABRAYILOV, Azerbaijan University of Architecture and Construction / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Zafar JAFAROV, Azerbaijan University of Architecture and Construction / Azerbaijan
Dr. Fuad RZAYEV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan

REDAKSIYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər bölməsi

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Yerdən KAJIBEK, Qazax dili Akademiyası / Qazaxıstan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZİMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Uqanbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan
Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyx Edəbali Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elza MOLLAYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Univeristetini / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Elza ALIŞOVA, Girne Amerikan Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnəz SATTOROVA, ÖREA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin QULUSOY, Qafqaz Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Qəranfil QULİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri bölməsi

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham ŞAHMURADOV, AMEA Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. İbadulla AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Unversiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elxan NURİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Şəkar MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Unversiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aytəkin AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna

Dəqiq elmlər bölməsi

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səadət KƏRİMİ, Kral Texnologiya İnstitutu / İsveç

Texnika elmləri bölməsi

Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristetini / Özbəkistan

EDITORIAL BOARD

Humanities and social sciences section

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Erden KAJIBEK, Kazakh Language Academy / Kazakhstan
Prof. Dr. Irina KREIDYCH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Ugunbayar MYAGMARSUREN, Mongolian State University / Mongolia
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N. Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Masuma DAEI, Payame Noor University of Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Cihan OZDEMIR, Bilecik Şeykh Edebali University / Turkey
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedagogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Elza ALISHOVA, Girne American University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the Uzbekistan Academy of Sciences / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. İlkin GULUSOY, Kafkas University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
Dr. Rovshan RAMIZOGLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences section

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Nikolai BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Duygu KILIC, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. İlham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. Ibadulla AGAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Elkhan NURIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aytakin AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine

Exact sciences section

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Saadat KARIMI, Royal Institute of Technology / Sweden

Technical sciences section

Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/11/6-9>

Aynur Yaqub qızı Mahmudova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aynur.mahmud@bk.ru

KÖRPƏLİK DÖVRÜNDƏ UŞAĞIN PSIXİ İNKİŞAFININ ŞƏRAİT VƏ AMİLLƏRİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Xülasə

Körpəlik yaş dövrü uşağın inkişafının erkən dövrlərinə təsadüf edir. Bu yaşa məxsus psixi inkişaf xüsusiyyətləri özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Uşağın fərdi, sosial və davranış sferalarında dəyişikliklər baş verir. Yeriməyə və danışmağa başlayan uşaqlar müstəqilliyə can atırlar. Aparıcı fəaliyyət növü vasitəsi ilə inkişaf daha sürətlə gedir. Əşyalar üzərində əməliyyat uşağın hərtərəfli inkişafını təmin edir. Yaş dövrünün müəyyən psixofizioloji göstəriciləri uşaqlar üçün fərdi xarakter daşıya bilər.

Açar sözlər: körpəlik, psixi, inkişaf, fəaliyyət, əşyavi

Aynur Yagub Mahmudova

Theoretical basis of the conditions and factors of mental development of the child during infancy

Abstract

Infancy is the early stage of a child's development. The characteristics of mental development specific to this age are unique. Changes occur in the individual, social and behavioral spheres of the child. Children who start walking and talking are striving for independence. Development is faster through the leading type of activity. Operation on objects ensures comprehensive development of the child. Certain psychophysiological indicators of the age period can be individual for children.

Keywords: infancy, mental, development, activity, material

Giriş

İnkişafı əlaqədar olaraq irəli sürülən müxtəlif istiqamətli nəzəriyyələrin bir ümumi cəhəti səciyyəvi xarakter daşıyır. Belə ki, araşdırılan nəzəriyyələrdə uşağın inkişafı iki mühüm amilin funksiyasının vəhdəti kimi xarakterizə olunur. Bu zəmində uşağın psixososial inkişafında mühitin və irsiyyətin rolu xüsusilə vurğulanaraq təsdiqlənir. Lakin irəli sürülən bu yanaşma bir çox hallarda uşağın inkişafının ümumi strukturuna uyğun gəlmir. Real həyatı faktların təhlili göstərir ki, əlverişli irsi imkanların olmaması şəraitində belə uşaq normal inkişaf edərək özünün inkişafında ciddi irəliləyişə nail ola bilər. Bir çox hallarda bunun əksi də müşahidə oluna bilər. Belə ki, əlverişli irsi amillərin və normal sosial mühitin olmasına baxmayaraq insan özünün inkişafında heç bir irəliləyişə, keyfiyyətli həyat və fəaliyyət tərzinə nail olmaqla müvəffəqiyyət əldə etmir. Deməli, anadangəlmə imkanlar və sosial mühit öz – özlüyündə inkişafın keyfiyyət xarakteristikasının əldə olunmasını təmin etmir. Buradan belə bir ümumi nəticə çıxarmaq olar ki, inkişafın əlverişli istiqamətə yönəlməsində insanın özünün subyektiv mövqeyinin, həyata və özünə şüurlu münasibət bəsləməsinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Şüura malik olan insan özünün həyat yolunu müstəqil olaraq müəyyənləşdirmək imkanına malik olur. Bu amil insanın sosial varlıq olmasını bir daha təsdiqləyir. İnkişaf etməkdə olan uşağın irsi imkanların və sosial mühitin bilavasitə təsiri dairəsindən çıxaraq şüurlu və subyektiv mövqeyə malik olan varlığa çevrilməsi üçün əlavə amillərin olması da zəruri xarakter daşıyır. Bu problemin həlli ideyası L.S.Viqotski tərəfindən irəli sürülmüşdür. İnkişafın mədəni – tarixi nəzəriyyəsini irəli sürən L.S.Viqotski belə hesab edirdi ki, şüurun işarə ilə vasitələşməsi uşağın psixi inkişafının mahiyyətini aşkarlayaraq təhlil etməyə imkan verir. İşarələr insanın psixi həyatının daxili alətləri funksiyasını yerinə yetirirlər. İşarələr vasitəsilə işlər yerinə yetirilir və mənimsənilir. İşarələr sisteminin vasitələrinin ən mühüm sistemini nitq

fəaliyyəti təşkil edir. Nitq və onun vasitəli xarakter daşması uşağın şüurunun inkişafının mərkəzi istiqamətini təşkil edir. Nitqin inkişafı sayəsində uşaq situasiyanın təsirindən azad olur və bu zəmində davranışını şüurlu surətdə dərk edərək idarə edir. Deməli, məhz nitq insanın davranışının azad və şüurlu olmasını şərtləndirən mühüm amil rolunu reallaşdırır. Onun təsiri altında ali psixi funksiyaların formalaşması prosesi sürətlənir və bu əsasda davranışın vasitəli və ixtiyari xarakter daşması üçün əlverişli şərait yaranır. İstər nitqin inkişafına və istərsədə şüurun vasitəliliyini təmin edən işarələr sisteminə uşaq böyüklərin bilavasitə rəhbərliyi sayəsində nail ola bilir. Ətrafdakı yaşlı insanların iştirakı olmadan uşaq bəşər mədəniyyətinin nailiyyətlərini, tarixən formalaşan təcrübəni mənimsəyə bilməz. Bununla əlaqədar əlavə etmək lazımdır ki, uşağın psixososial inkişafı ilə bağlı irəli sürülən nəzəriyyələrdə uşağı əhatə edən böyüklərin xüsusi rolu birmənalı olaraq təsdiqlənir.

Mədəni – tarixi konsepsiyanın nəzəri əsaslarına uyğun olaraq uşağın psixososial inkişafın yaşlının mövqeyi tamamilə yeni əhəmiyyət kəsb edir. Uşağı əhatə edən sosial mühit və ətrafdakılar onun təbiətini dəyişdirərək yenidən qurmurlar. İstər sosial şərait və istərsədə böyüklər uşağın hərtərəfli ahəngdar inkişafı üçün lazım olan bütün əlverişli şəraitin yaradılmasını təmin etməlidirlər. Uşağı əhatə edən yaşlılar ona təzyiqli göstərmirlər. Onların vəzifəsi uşağın inkişafının tərəfdaşı funksiyasını yerinə yetirməkdir. Deməli, uşaq yaşlılar dünyasında kənarda inkişaf edə bilməz, o mütləq cəmiyyətin üzvü kimi yaşamaq və inkişaf etməlidir. Uşağın inkişafı prosesi bütün yaş mərhələlərində bəşər mədəniyyətinin nailiyyətlərinin mənimsənilməsi ilə müşayiət olunur. Burada uşağı əhatə edən böyüklərin rolu xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bəşəri inkişafın mədəni – tarixi məhsulları böyüklər vasitəsilə uşağa aşılır. Uşaq yaşlı ilə qarşılıqlı əlaqədə bəşəri təcrübəni ardıcıl olaraq mənimsəyir və bu zəmində onun hərtərəfli inkişafına nail olunur. Ali psixi funksiyaların inkişaf mexanizmlərini müəyyənləşdirən L.S.Vıqotski belə hesab edirdi ki, uşağın psixi inkişafının ilk mərhələsinə ətrafdakı yaşlı insanlarla qarşılıqlı əlaqə prosesində reallaşaraq əhatəli məzmun xarakteristikasına malik olur. Hələlik uşağın fərdi şüuru qarşılıqlı münasibətlərdə iştirak etmir. Lakin sonradan formalaşan qarşılıqlı ünsiyyətin xarakteri dəyişir və uşağın mənimsədiyi biliklər daxili plana keçməsi uşağın inkişafına həlledici müsbət təsir göstərir. L.S.Vıqotskinin nəzəriyyəsinə görə, istənilən funksiya uşağın inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqla iki mərhələni özündə birləşdirir: a) ilkin olaraq psixi funksiya sosial planda, ətrafdakıların qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edərək müəyyənləşir, b) sonradan psixi funksiyanın inkişafı psixologiləşərək daxili plana keçir və bu prosesdə dil işarələrinin və nitqin mənimsənilməsinin rolu həlledici mövqeyə malik olur (7). İstər körpəlik və ya istərsədə sonrakı yaş dövrlərində uşağın psixososial və koqnitiv inkişafında təlimin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Ümumi inkişafın konsepsiyası çərçivəsində qeyd edilən yanaşma psixi inkişafı təlimin qarşılıqlı əlaqəsi problemi kimi araşdırılaraq müzakirə olunur. Təlimin inkişafetdirici imkanlarının reallaşdırılmasında yaşlı vasitə, əlaqə rolunu oynayaraq bəşəriyyətin əldə etdiyi təcrübənin uşağa aşılmasında bilavasitə yaxından iştirak edir. İlk dövrdə müvafiq təcrübənin mənimsənilməsi kortəbii xarakter daşıyır və məqsədyönlü formada həyata keçirilmir. Uşaq əşyavi mühitlə tanış olur, cismlərin çoxsaylı əlamətlərinə bələdləşir və bu əsasda ətrafdakı insanların həyat və münasibət sisteminə daxil olur. Nəticə etibarilə uşaq yaşlıların iştirakı ilə vasitəli istiqamətdə təlim fəaliyyətinə cəlb olunur. Təlim şəraitində uşaq ideal formada mövcud olan informasiyanın mənimsənilməsi prosesində yaşlılarla qarşılıqlı əlaqədə olur. Qeyd edilən cəhət təlimin mahiyyətini xarakterizə edən ən mühüm psixoloji amil kimi mənalandırılır. Psixi inkişafı təlimin qarşılıqlı asılılığı və əlaqəsi problemi inkişaf psixologiyasının ən aktual məsələsi kimi daima diqqəti cəlb edir və psixoloqlar tərəfindən müzakirə olunur. Bu zəmində təlimlə psixi inkişafın əlaqəsinə dair müxtəlif ideyalar irəli sürülmüşdür. Bu baxımdan görkəmli isveçrə psixoloqu L.A.Piajenin irəli sürdüyü nəzəriyyə böyük maraq doğurur. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Piaje psixi inkişafı intellektin formalaşması prosesinin nəticəsi kimi xarakterizə edirdi. Onun fikrincə, koqnitiv strukturların yetginlənməsi zəminində bir inkişaf mərhələsindən digərinə keçid baş verir. Əgər uşağın istelektual inkişafında ləngimə baş versə, belə halda o yeni inkişaf mərhələləri çərçivəsində inkişaf edə bilməz. Deməli təlim inkişafın ardınca getməlidir. Klassik bihevizmtdə təlimlə psixi inkişafın əlaqəsinə dair fərqli yanaşma qeydə alınır. Belə ki, bu istiqamətin tərəfdarlarının mövqeyinə görə, təlim və inkişaf eynilik təşkil edirlər. Təlim uşaq tərəfindən vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi kimi mənalandırılır və bu zəmində inkişafı təlim bərabər surətdə funksiyalarını reallaşdırırlar. Göründüyü kimi, bu yanaşmada təlimin inkişafetdirici əhəmiyyəti məhdudlaşdırılır və arxa plana

keçirilir. Müasir psixologiyada təlimlə psixi inkişafın əlaqəsinə dair L.S.Vıqotskinin irəli sürdüyü nəzəri ideyalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun qeyd edilən problemə yanaşması irəli sürülən klassik nəzəriyyələrdən əsaslı surətdə fərqlənir. L. S. Vıqotski belə hesab edirdi ki, təlim inkişafın imkanlarına uyğunlaşaraq onun ardınca getməməlidir. Bununla belə təlim inkişafının imkanlarını nəzərə almalıdır və bu əsasda onun optimallaşdırılmasına nail olmağın vasitələrini axtarıb tapmalıdır. Buna istinadən təlim inkişafından irəli gedərək onu öz ardınca aparmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq L.S.Vıqotskinin irəli sürdüyü iki nəzəri anlayış çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. a) aktual inkişaf mərhələsi b) yaxın inkişaf zonası. Birinci mərhələdə psixi inkişaf səviyyəsi ilə təlim prosesində həyata keçirilən mənimsəmənin imkanları üst – üstə düşür. Başqa sözlə, uşaq təlim tapşırıqlarının öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gələ bilər və bu zəmində fəaliyyətini tənzimləməkdə elə bir çətinlik çəkmir. İkinci mərhələnin mahiyyəti onda ifadə olunur ki, müəyyən işləri yaşlı ilə əməkdaşlıq şəraitində, onun köməyi sayəsində həyata keçirə bilər. Bu vəziyyət inkişafın yaxın zonasını xarakterizə edir. İrəli sürülən yaxın inkişaf zonası anlayışı uşağın inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Diaqnostik araşdırmalar sayəsində təkcə uşağın hazırkı anda hansı imkanlara malik olduğu müəyyənləşdirilmir. Eyni zamanda uşağın yaşının iştirakı ilə hansı işləri yerinə yetirə bildiyi də aşkarlanaraq təhlil olunmalıdır. Beləliklə yaxın inkişaf zonasının araşdırılması zəminində uşağın yaxın gələcəkdə hansı mənimsəmə imkanlarına malik ola biləcəyini obyektiv göstəricilər əsasında müəyyənləşdirmək olar.

Aparılan təhlil əsasında belə bir qənaətə gəlmək olar ki, uşaq passiv varlıq deyildir və yaşının himayəsini birbaşa qəbul etmir. Belə ki, gerçəkliyə bələdləşmə və müvafiq işlərin mənimsənilməsi prosesində ona məxsus olan maraq və arzuları olur. Bütün bunlar uşağın fəaliyyətində əks olunurlar. Məhz fəaliyyət prosesində uşağın inkişafında əsaslı irəliləyiş baş verir və bu zəmində onun inkişafında tədricən müvafiq keyfiyyət dəyişiklikləri təzahür edərək formalaşır.

Uşaq həyatının ilk aylarından başlayaraq ardıcıl surətdə müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb olunur. Bu və ya digər konkret fəaliyyət növü yaş dövrünün psixososial inkişaf imkanları zəminində ön plana keçərək digərlərini arxada qoyur. Qeyd edilən yanaşma aparıcı fəaliyyət konsepsiyası çərçivəsində araşdırılaraq təhlil olunmalıdır. Aparıcı fəaliyyət nəzəriyyəsini irəli sürən görkəmli psixoloq A.N.Leontyevin mövqeyinə görə, hər bir inkişaf mərhələsi müəyyən fəaliyyət növünün aparıcı mövqeyə malik olması ilə xarakterizə olunur. Aparıcı fəaliyyət əsas fəaliyyət növü olmaqla uşağın müvafiq yaş mərhələsində varlığa olan münasibətini təyin edir. İstənilən yaş mərhələsində uşağın cəlb olunduğu aparıcı fəaliyyət növü üç mühüm funksiyanın reallaşdırılmasını təmin edir: 1) idrak, emosional, iradi və digər proseslər inkişaf edir. 2) uşaq şəxsiyyətinin bütövlükdə inkişafa doğru istiqamətlənməsinə nail olunur. 3) aparıcı fəaliyyət çərçivəsində uşaq fəaliyyətinin yeni formalarının təzahür etməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması təmin edilir. Aparıcı fəaliyyət növlərinin dəyişilməsi fonunda onların funksiyalarının xarakter və məzmununda yeni psixoloji törəmələrin əmələ gəlməsi üçün əlverişli real zəminin yaradılmasına nail olunur. Bu əsasda istər inkişafın yaş dövrləri arasında, istərsə də müxtəlif aparıcı fəaliyyət növləri arasında qarşılıqlı funksional əlaqə yaranır. Bu baxımdan aparıcı fəaliyyət konsepsiyasının çox böyük izahedici və təhlilədiçi imkanları vardır. Psixoloji təhlil prosesində bu imkanların reallaşdırılması zəminində aparıcı fəaliyyət ideyasının praktik – tətbiqi əhəmiyyətini bütövlükdə mənalandıraraq xarakterizə etmək olar (7). Körpəlik dövründə uşağın inkişafının sosial situasiyası əhəmiyyətli dəyişikliklərə uğrayır. Uşağın ətrafdakı yaşlarla münasibətləri yenidən qurulur və onun ünsiyyət dairəsi tədricən genişlənir. Uşağı sosiallaşması prosesi də sürətlənir. Bütün bu dəyişiklikləruşağın idrak fəaliyyətinin inkişafı prosesi ilə müşayiət olunur. Ayrı –ayrı idrak proseslərinin funksional inkişafında müəyyən irəliləyiş müşahidə olunur və bu zəmində uşağın ətraf gerçəkliyə bələdləşmə imanı genişlənir. Körpəlik dövründə ən mühüm dəyişiklik uşağın fəaliyyət sferasında baş verir. Bu baxımdan əşyavi fəaliyyət növünün aparıcı fəaliyyət növünə çevrilməsi körpəlik dövründə uşağın inkişafının ən mühüm psixososial və koqnitiv nailiyyəti kimi qiymətləndirilərək xarakterizə olunmalıdır. Körpəlik dövründə uşaq onun üçün yeni olan fəaliyyət növünə əşyavi fəaliyyətə yiyələnir. Əşyavi fəaliyyət uşağın psixi inkişafının əsas və həlledici amilinə çevrilir. Bu fəaliyyət sahəsinin təsiri sayəsində uşağın böyüklərlə ünsiyyətinin məzmunu və vasitələri dəyişərək yenidən qurulur. Ətraf gerçəkliyə idrakı münasibətin fəallaşması şəraitində uşaq təkəkkürünün və şəxsiyyətinin inkişafında da irəliləyiş baş verir (Qədirov, 2002, 131- 132).

Əşyavi fəaliyyət uşağın yeni xarakterli sosial inkişaf şəraitinin əsas amilinə çevrilir. Və bu əsasda uşaq cəlb olunduğu fəaliyyət sahəsini mənimsəməyə nail olur. Qeyd etmək lazımdır ki, uşağın əşyavi fəaliyyətinin əsasını əşyavi işlər təşkil edir. Tədrisən əşyavi işlər manipulyativ hərəkətlərin çərçivəsindən kənara çıxaraq əməliyyat yönümlü işlərə çevrilir. Belə şəraitdə uşaq predmetlərin funksiyalarını əqləbatan sürətdə başa düşərək mənimsəyir. Əşyavi işləri yerinə yetirən uşaq bir tərəfdən predmetin nəyə aid olduğunu müəyyənləşdirir, digər tərəfdən isə onun üzərində müvafiq əməliyyatın aparılmasına nail olur. Uşaq eyni zamanda hər hansı predmetdən alət kimi istifadə etmək bacarığına yiyələnir və onun vasitəsilə başqa əşyalara təsir edərək onları öz tələbatlarına uyğun şəkildə istifadə etməyə çalışır. Uşağın əşyavi fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, predmetlərlə aparılan işlərin mənasının başa düşülməsinə aktiv meyl edən uşaq müvafiq əməliyyatlardan istifadə etməklə öz məqsədinə nail olmağa çalışır.

Nəticə

1. Psixoloji ədəbiyyatın təhlili əsasında belə bir ümumi qənaətə gəlmək olar ki, psixi inkişafın tarixi – psixoloji və psixogenetik problemlərinin öyrənilməsinin ilk istiqamətini inkişafın hərəkət verici qüvvələrinə dair obyektiv təsəvvürün formalaşdırılmasının rolunun ön plana çəkilməsi təşkil edir. Bu baxımdan uşağın inkişafı ilə əlaqədar nəzəri məsələlər araşdırılarkən bioloji və sosial amillərin rolunun müzakirəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

2. İnkişafın bioloji imkanlara əsaslanması ilə əlaqədar irəli sürülən konsepsiyalar içərisində psixi inkişafın etoloji nəzəriyyəsi diqqəti cəlb edir. Bu nəzəriyyəyə görə insan başqa canlılarda olduğu kimi, davranışın müəyyən anadangəlmə formaları ilə doğulur və onların təzahüründə mühitin təsirləri əsas aktivləşdirici rol oynayır.

3. Əşyavi fəaliyyətin formalaşması erkən yaş dövrünün ən mühüm nailiyyətlərindən biri kimi xarakterizə olunur. Belə ki, körpəlik dövrünə keçidlə əlaqədar uşaq onun üçün yeni olan fəaliyyət növünə – əşyavi fəaliyyətə yiyələnir. Əşyavi fəaliyyət uşağın psixi inkişafının əsas və həlledici amilinə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. (2003), Psixologiya. Bakı: Qapp, Poliqlaf.
2. Çələbiyev, N.Z. (2005), Uşaq psixologiyası. Bakı: ADPU.
3. Əliyev, R.İ. (2008), Psixologiya. Bakı: Nurlan.
4. Qədirov, Ə.Ə. (2002), Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif.
5. Hənzəyev, M.Ə. (2003), Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: Adiloğlu.
6. Rean, A.A. (2002), Psixologiya çeloveka ot rojdeniya do smerti. M., OLMA – PRESS.
7. <https://fb.ru/article/444032/veduschaya-deyatelnost-v-mladencheskom-vozraste-vidyi-opisanie?ysclid=15nhb0w7m0957525833>
8. <https://kayzen.az/blog/KamileKazimova/24523/k%C3%B6rp%C9%99lik-ya%C5%9F%C4%B1n%C4%B1n-psixolojix%C3%BCsusiy%C9%99tl%C9%99ri.html>

Rəyçi: psixol.ü.e.d. Ərəstun Baxşəliyev

Göndərildi: 08.04. 2022

Qəbul edildi: 24.06. 2022

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/11/10-17>

Nurlan Ramiz oğlu Məmmədov
Bakı Slavyan Universiteti
doktorant
nurlan.mammadov.r@bsu-uni.edu.az

AZƏRBAYCANDA ƏLAVƏ TƏHSİLİN TƏŞKİLİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ TƏŞKİLİ MODELƏRİNƏ DAİR

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatının və yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması, yüksəksürətli informasiya və yüksək texnologiyaların inkişafı ilə əlaqədar olaraq cəmiyyətin hər bir fərdi şəxsi istər sosial, istər iqtisadi, istərsə də mədəni sahədə köklü dəyişikliklərin bilavasitə iştirakçısına çevrilir. Yeni qlobal və meqa iqtisadi institutlar yeni iş formaları, bilik və bacarıqlar yaradır, təkmilləşdirir, tələb edir və qiymətləndirir. Bu zaman kapital maddi resurslara deyil, əmək ehtiyatlarına və sosial resurslara qoyulur. Qloballaşan dünyada bilik və informasiya sürətlə dəyişdiyindən, bir dəfəlik təhsil insanın bütün həyatı boyu inkişafını təmin edə bilmir. Hətta ən qabaqcıl təhsil sistemində belə əldə edilən biliklərin əksəriyyəti tədris prosesi başa çatdıqdan bir müddət sonra öz aktuallığını itirir. Hazırda elm və texnika elə sürətlə inkişaf edir ki, hər il orta hesabla biliklərin 30 faizə yaxını “köhnəlik”, bir neçə ildən sonra peşə və ixtisasların məzmunu inkişafı ayaqlaşdırır və zərurət yaranır. Cəmiyyətin sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni həyatında fəal iştirak etmək üçün hər bir insanın öz peşə və peşə bacarıqlarını, şəxsi keyfiyyətlərini həm cəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından yeniləməsi, zənginləşdirməsi və dövrün tələblərinə uyğunlaşdırması zəruri olur. Azərbaycan Respublikasında əlavə təhsilin tarixinin öyrənilməsi təhsilin fasiləsizliyi prinsipi əsasında yeni modellər əsasında əlavə təhsilin daha səmərəli təşkilinin işlənilib hazırlanmasına yeni baxışın və konsepsiyanın formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

***Açar sözlər:** dövlət proqramı, təhsil islahatları, ixtisasartırma, ixtisasartırma, stajkeçmə, yaşlıların təhsili*

Nurlan Ramiz Mammadov

On the main directions and organizational models of the organization of additional education in Azerbaijan

Abstract

In connection with the formation of a market economy and new economic relations, the development of high-speed information and high technologies, each individual of the society becomes a direct participant in fundamental changes in both social, economic and cultural spheres. New global and mega economic institutions create, improve, demand and evaluate new forms of work, knowledge and skills. In this case, investment does not invest in material resources, but in labor resources and social capital. As knowledge and information change rapidly in a globalized world, once an education is obtained, it cannot ensure a person development throughout their life. Most of the knowledge gained even in the most advanced education system loses its relevance some time after the completion of the educational process. Nowadays, science and technology are developing at such a pace that every year on average about 30 percent of knowledge ; after a few years the content of professions and specialties does not keep up with development, and there is a need to update it. For active participation in the social, economic, political, cultural life of society, it becomes necessary that each person updates, enriches and adapts to the requirements of the time their professional and professional skills, personal qualities both in quantitative and qualitative terms. The study of the history of additional education in the Republic of Azerbaijan is important for forming a new view and concept of developing a more effective organization of additional education based on new models based on the principle of continuity of education.

***Keywords:** state programme, education reforms, improvement of professional skill, retraining of specialists, internships, adult education*

Giriş

Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz təhsil sistemində əlavə təhsilin yeni modellər əsasında təşkili 2000-ci ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında imzaladığı 13 iyun tarixli, 349 nömrəli Fərmanı ilə genişmiqyaslı təhsil islahatları çərçivəsində başlandı. Qeyd edək ki, 2000-ci ilədək əlavə təhsil sistemində islahatların həyata keçirilməsi ilə bağlı artıq hüquqi baza mövcud idi. 11 iyul 1997-ci il tarixli, 77 nömrəli İxtisasartırma və kadrların yenidən hazırlanması müəssisələrinin nümunəvi əsasnamə (1) və Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyun 1999-cu il tarixli 168 nömrəli Sərəncamı (2) Azərbaycanda əlavə təhsil sisteminin dünya təhsil standartları əsasında yenidən formalaşdırılması ilə bağlı ilk normativ-hüquqi aktlar olmuşdur.

1999-cu il Təhsil sahəsində İslahat Proqramının 2.1; 2.3.2 və xüsusilə 2.3.3 Başqa sahələr üçün kadr hazırlığı hissəsində yeni istehsal-mülkiyyət münasibətlərinin, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın, respublika iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının, eləcə də respublika iqtisadiyyatına yeni texnologiyanın diversifikasiyasının tələblərinə uyğun mövcud kadr potensialının ixtisasartırma, yenidən hazırlanma və əlavə təhsilinin təşkili təxirəsalınmaz vəzifə kimi qeyd olunmuşdur. İslahat Proqramı çərçivəsindəki fəaliyyət 2000-ci il 13 iyun tarixli Prezident Fərmanı (3) ilə daha da dərinləşdirilmiş, diplomdansonrakı təhsildə aparılan islahatlar öz məntiqli davamı üçün bir növ əlavə dəstək almışdır. Məhz bu Fərmana uyğun olaraq Azərbaycanın təhsil sistemində müəllim hazırlığının dünya ölkələrindəki təcrübəyə əsaslanan konseptual strategiyası müəyyən edilmiş, ilkin və diplomdansonrakı müəllim hazırlığı pillələri beynəlxalq modellərə uyğunlaşdırılaraq, onlara bir-birini tamamlayan proseslər kimi baxılmış, fasiləsiz təhsil kontekstində ilk dəfə olaraq həmin pillənin yeni şəbəkəsi yaradılmışdır. Beləliklə, müəllim hazırlığı üzrə dünya təcrübəsinə inteqrasiya prinsipi zəruri faktor kimi qəbul edilmiş, həmin istiqamətdə konkret fəaliyyət həyata keçirilmişdir. Belə ki, Fasiləsiz təhsil hamı üçündür konsepsiyası verilmiş, ilk dəfə olaraq ixtisasartırma, yenidən hazırlanma təhsili, stajkeçmə və təkmilləşdirmə proseslərinin dəqiq çərçivələri müəyyən edilmiş, modern tələblərə cavab verən dayaq-məntəqələri mexanizmi hazırlanmış, burada təhsil prosesinin təşkili modeli formalaşdırılmış, məntəqələrin dislokasiyası müəyyən edilmiş, cəlb olunan kontingent bazası barədə geniş informasiya bankı yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin 21.02.2002-ci il tarixli, 164 nömrəli əmrinə əsasən, dayaq məntəqələrində təsdiq olunmuş mexanizmə uyğun aparılan işin ilk növbədə eksperiment zonalarına tətbiqi müəyyən edilmişdir. Həmin bölgələrdə müvafiq izahat işlərinin aparılması üçün 2002-ci ilin fevral-mart aylarında zona müşavirələri keçirilmiş, dayaq məntəqələri üzrə eksperiment aparmaq üçün Bakı şəhərinin Səbail rayonu. Gəncə. Sumqayıt və Şəki şəhərləri və Cəlilabad rayonu müəyyən edilmişdir (“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 2009: 2).

Təhsil Nazirliyinin 2000-ci il aprel kollegiyasında bu aktual problemin həlli üçün özündə 16 konkret strateji addımı birləşdirən xüsusi Plan qəbul edilmiş, həm ixtisasartırma, həm də yenidən hazırlanma təhsilinin təşkili modelləri layihə formasında pedaqoji ictimaiyyətin geniş müzakirəsinə verilmişdir. Qərarın icrası ilə əlaqədar Sifariş-təklif modelinin tətbiqi üçün strategiya da hazırlanmışdır (5). Bütün bunlar məzmun aspektində çox variantlılıq, tələbata uyğunluq prinsiplərinin reallaşdırılmasına səbəb olmalı idi. Bu pillədə global, geniş miqyaslı islahatların aparılmasından əvvəl radikal addımlar atılaraq 1000-dən artıq ana dili və ədəbiyyat, eləcə də riyaziyyat müəllimlərinin ixtisasartırma təhsilinə olan real tələbatı öyrənilmiş, çoxsaylı mütəxəssislərdən ibarət işçi qrupları tərəfindən bu tələbatların qruplaşdırılması işi aparılmış, nəticədə hər iki ixtisas üzrə ixtisasartırma təhsili üçün məzmun baxımından tələbatı tam əhatə edən 40-a yaxın çoxvariantlı tədris plan-proqramları hazırlanmışdır. Güclü ekspertizadan keçirilmiş bu tədris sənədləri yerlərə göndərilmiş, hər bir müəllimin onun real tələbatını ödəyəcək çoxsaylı tədris plan-proqramlarının içərisindən özünə uyğun olanını seçməsi üçün münbit şərait yaradılmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, pedaqoji kadrların diplomdansonrakı təhsilinin bu cür yeni təşkili mexanizmi prosesin idarə olunmasının əksməzləşmə prinsiplərinə tam uyğun aparılması kimi qiymətləndirilir. Bundan əlavə, beynəlxalq məsləhətçilər Rob Makbraytm “Müəllim hazırlığı - pedaqoji təhsil” və Ketrin Raylinin “Müəllim fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və peşəkarlıq səviyyəsinin inkişafı” mövzularında apardıqları tədqiqatların nəticəsi də ixtisasartırma və

ycnidənhazırlanma təhsilində Azərbaycan üçün müəyyənləşdirilmiş bu yeni modelin rəsmi şəkildə dəstəklənməsinə bariz nümunə ola bilər (Bocharova, 1996: 4). Monitoring anket sorğularının real təhlili və müşahidələrin real vəziyyətini düzgün qiymətləndirməklə problemlə məsələləri üzə çıxarmaq üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Təhsil Nazirliyinin "Ümumi təhsil müəssisələrinin müəllimləri üçün ixtisasartırma təhsilinin kurikulum çərçivəsi" sənədində (7) bu məsələ daha geniş şəkildə əksini tapmışdır. Kurikulum çərçivəsində müəllimlər üçün ixtisasartırma təhsilinin 3 modulda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur ki, bu modullar peşə fəaliyyətinin ümumi əsasları, ixtisas sahələri və innovasiyalar üzrə təlimi əhatə edir. Ümumi təhsil müəssisələrinin müəllimləri üçün hər bir ixtisas artırma dövrü 5 il hesab edilir.

Pedaqoji ictimaiyyətin geniş müzakirəsindən sonra diqqətə alınmış rəy və təkliflər, eləcə də müxtəlif ekspertlərin, beynəlxalq və milli məsləhətçilərin ideya və fikirləri də nəzərə alınmaqla, adları çəkilən konsepsiya və mexanizmlərin yekun variantları hazırlanmışdır. Həmin sənədlər, ümumilikdə bütün prosesin konseptual ideyalarını özündə əks etdirmiş və ixtisasartırma və yenidənhazırlanma təhsili üçün Azərbaycan modelini formalaşdırmışdır.

Təhsil sistemində kadrların ixtisasının artırılması mexanizmi bir-biri ilə vəhdət təşkil edən və paralel şəkildə fəaliyyət göstərən 3 blokdən ibarətdir:

- 1) Pedaqoji kadrların fəaliyyət göstərdiyi müəssisədəki proses;
- 2) İxtisasartırma tədris müəssisəsindəki (struktur bölməsindəki) proses;
- 3) İxtisasartırma təhsilində təminat prosesi

Bu proseslər aşağıdakı ayrı-ayrı modellər üzrə həyata keçirilir:

Pedaqoji kadrların əlavə təhsilinin təşkil mexanizmində ilkin olaraq ixtisas və fənlərin konkret siyahısı tərtib olunur, həmin siyahıya uyğun fəaliyyət göstərən pedaqoji kadrların faktiki tərkibi müəyyənləşdirilir, ixtisaslar və pillələr üzrə planlaşdırılır, həmin qruplar üzrə real tələbatın öyrənilməsi istiqamətində xüsusi təhlillər aparılır, tədris, metodiki, kadr və s. sahələrdə çalışan mütəxəssislər tərəfindən hər bir pedaqoji kadr ilə fərdi qaydada iş aparılır, onların dərsləri dinlənir, təhlil edilir, ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilir, onların individual əlavə təhsil tələbatları müəyyənləşdirilir. Eyni fənləri tədris edən müəllimlərin stajlarına və ixtisasartırma pillələrinə görə üst-üstə düşən tələbatları qruplaşdırılır. Bu cür qruplaşdırma gələcəkdə təklif olunacaq tədris proqramlarının variantivliyinə imkan yaradır.

Ayrı-ayrı təhsil müəssisələrində pedaqoji kadrların ixtisasının artırılması ilə məşğul olan struktur bölmələr və mütəxəssislər əlavə təhsil müəssisələri tərəfindən təklif olunan tədris proqramlarını əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş qruplar arasında bölüşdürürlər. Bu halda təklif olunan tədris proqramlarının qiymətləndirilməsi, onların konkret kadr üçün əlverişli olması əsas kimi qəbul edilir. Mütləq şərtlərdən biri də tam demokratik şəraitdə subyektin real imkanlarının dəqiq müəyyənləşdirilməsi və məhz həmin imkanlara uyğun planlaşdırmanın aparılmasıdır. Perspektiv planlaşdırma işində pedaqoji kadrların şəxsi arzusu, tədris prosesinin dinamikliyi, əlavə təhsil müəssisəsinin resursları, tədris proqramlarının məzmununun ehtiyaca uyğunluğu kimi kriteriyalar əsas götürülür.

Nəticə

Bütün bu proseslər əlavə təhsil müəssisəsinə veriləcək sifarişin əsasını təşkil edir. Sifarişçilərin (tədris müəssisələrinin, təhsil orqanlarının), konkret pedaqoji kadrların tələbatını bütün hallarda ödəmək arzusunda olan təminatçı müəssisələr (əlavə təhsil xidmətləri göstərən müəssisələr, kurslar, fakültələr, şöbələr) yeni proqram hazırlığına sifarişçinin mütəxəssislərini dəvət edir, sifarişçinin tələbini tam ödəyən tədris proqramının tərtib olunmasına nail olur. Hər iki tərəfin şərtləri əks olunmaqla müvafiq müqavilələr imzalanır və beləliklə keyfiyyətli tədris prosesi reallaşmış olur.

Pedaqoji kadrların ixtisasının artırılması prosesinin nəticəsində həm sifarişçinin (tədris müəssisəsinin, təhsil orqanının), həm də subyektin (pedaqoji kadrların, təhsilalanın) maraqları dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.

Yalnız bundan sonra obyektin (tədris müəssisələrinin, təhsil orqanlarının) maraqları aşağıdakı kimi formalaşır:

- yüksək keyfiyyət;
- yeni-miiasir ideyaların tədris müəssisəsinə gətirilməsi;

- tədris müəssisəsində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi;
- təhsilalanlar, valideynlər qarşısında obyektin yüksək nüfuz qazanması;
- müəssisənin yüksək kateqoriya alması;
- müəssisənin attestasiya, akkreditasiya kriteriyalarına cavab verə bilməsi;
- istinad müəssisəsi, baza kafedrası, baza müəssisəsi statusunun qazanılması.

Subyektin (təhsilalanın) maraqları:

- yeni biliklərə yiyələnmək;
- digər pedaqoji kadrlarla rəqabətdə üstünlük qazanmaq;
- təlim keyfiyyətinin yüksək göstəricilərinə nail olmaq;
- öyrədənləri öyrədənə statusunu almaq;
- elmi yaradıcılıqla, elmi axtarışlarla məşğul olmaq imkanını qazanmaq;
- attestasiyadan müvəffəqiyyətlə keçmək;
- yüksək stimül əldə etmək.

Əlavə təhsilinin nəticəsi olaraq təhsilalanın (müdavimin, dinləyicinin) iş yerində aşağıdakı addımlar atılır:

Təlim-tərbiyə müəssisəsində çalışan pedaqoji kadrların ixtisasının artırılması həyala keçdikdən sonra onun nəticələri müəssisədə geniş müzakirə olunur. Bu zaman ixtisasını artıran qazandığı yeni biliklər haqqında ətrafı hesabat verir, onların prosesə tətbiqi üçün öz fikirlərini şərh edir, perspektiv planlarından danışır. Müəssisə tərəfindən ona müxtəlif tövsiyələr verilir, qazandığı yeni bilikləri yaymaq üçün konkret şərait yaradılır. Müəssisə həm pedaqoji kadrların əlavə təhsilinin nəticələrini, həm də əlavə təhsil xidməti göstərən müəssisə (yaxud onun struktur bölməsi) tərəfindən təklif olunan əlavə təhsilini müvafiq qaydada qiymətləndirir. Yaxşı qiymətləndirilmə halında əvvəlki əməkdaşlıq davam etdirilir. Pis qiymətləndirilmə halında isə müqavilələr ləğv edilir, sonrakı əməkdaşlıqdan imtina olunur və başqa əlavə təhsil xidmətləri göstərən müəssisəsi axtarılır. Hər iki halda həm obyekt, həm də subyektin özü alternativ variantlardan istifadə etməkdə maraqlıdır. Belə ki, daha səviyyəli təhsil təklif edən əlavə təhsil müəssisələrinə (struktur bölmələrinə) yeni müraciətlər olunur.

Əlavə təhsil almış pedaqoji kadr öz iş yerinə qayıtdıqdan sonra, faktiki olaraq, onun əlavə təhsildən sonrakı fəaliyyət dövrü başlanır. Bu dövrdə pedaqoji kadr tədris eldiyi fənnə uyğun olan yenilikləri həm təhsil alanlara, həm gənc müəllimlərə, həm də bütün həmkarlarına çatdırmağa çalışır. Bu proses effektiv nəticə verdiyi təqdirdə pedaqoji kadr mühazirəçi statusunda fəaliyyətə başlayır, qazandığı yeni biliklərin ətrafında olan pedaqoji kadrlara ötürülməsini həyata keçirir. Bu zaman o, əldə etdiyi yeni biliklərin məcmun formasında özünün kurslarını təklif edir. Əlavə təhsil almış pedaqoji kadr fənn metodbirlişməsində, kafedrada, metodşurada və s. uyğun strukturlarda öz metodikasının üstünlüyü barədə əsaslandırılmış məlumatlar verir, bunun həqiqətən də üstün mexanizm olduğunu sübuta yetirir. O, elmi-praktik konfranslarda, seminarlarda, simpoziumlarda və s. iştirak etmək imkanı qazanır. Bütün bunlar pedaqoji kadra yüksək kateqoriya, maddi və mənəvi stimül əldə etmək üçün müvafiq iddia qaldırmağa əsas verir (Əliyeva, 2016: 40).

İxtisasartırma təhsil müəssisəsindəki prosesin modeli təlim-tərbiyə və peşə ixtisas təhsili müəssisələrindəki bütün kateqoriyalardan olan pedaqoji işçilər əhatə olunmaqla daxili struktur bölmələri müəyyənləşdirir. Bu bölmələrin funksiyaları prosesin əlaqələndirilməsi, tənzimlənməsi, informasiya təminatı kimi əsas istiqamətləri əhatə edir. Struktur bölmələrin funksiyaları dəqiq istiqamətləndirildiyi təqdirdə burada fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin də fəaliyyət dairəsinin reqlamentləri dəqiq müəyyənləşdirilir. İlk növbədə təlim-tərbiyə və peşə ixtisas təhsili müəssisələrinin təsnifatı barədə informasiya bazası (data) formalaşdırılır, həmin informasiya bankına uyğun olaraq əhatə ediləcək dinləyici kontingenti bazası haqqında ətraflı məlumatlar toplanılır, bu bazanın qruplaşdırılması imkanları araşdırılır. Qeyd olunan hazırlıq işləri başa çatdıqdan sonra kafedra, kabinet, idarəetmə aparını və s. struktur bölmələr bu və ya digər sahələr üzrə tanınmış mütəxəssisləri, ekspertləri prosesə cəlb edir, onlarla məqsədyönlü iş aparır, müvafiq rəylər öyrənilir, konkret fənn və ya ixtisaslar üzrə yerlərdə fəaliyyət göstərən pedaqoji işçilərin əsas tələbatları barədə ətraflı informasiyalar toplanılır. Həmin informasiyalar real tələbatın müəyyənləşdirilməsi üçün ümumi tövsiyələrin hazırlanmasına əsas verir. Bu tövsiyələrdə konkret dinləyicinin hazırlıq səviyyəsinin zəif tərəfləri, onun professional maraqları və ixtisaslar üzrə yeniliklər əsas yer tutur. Kafedralar, kabinetlər variativ tədris proqramlarının

hazırlanması imkanlarını araşdırır, proqram layihələrinin hazırlanması işinə başlayır. Proqram layihələrində yerlərdən daxil olan sifarişlər, təkliflər nəzərə alınır, layihələrin reallaşdırılması imkanları bir daha götür-qoy edilir. İxtisasartırma müəssisəsi və ya onun struktur bölməsi zəruri hesab edilən informasiya blokunun tədris proqramlarına daxil edilməsi üçün əsaslandırılmış təkliflər hazırlayır, dövlət standartlarına riayət olunur. Proqram layihələri ixtisasartırma müəssisəsinin elmi şurasına, metodiki şurasına, məşvərətçi orqanına təqdim edilir, onların geniş müzakirəsi keçirilir. Bu zaman Respublika Elmi-Metodik Şurasının, Tədris-Koordinasiya Şurasının, Təhsil Problemlər İnstitutunun və müstəqil ekspertlərin rəyləri öyrənilir. Bu rəylər proqram layihələrinin təsdiqi üçün əsas verir. İxtisasartırma təhsili müəssisələri bəyənilmiş və təsdiq edilmiş tədris proqramlarını müxtəlif vasitələrlə (elanlar, reklamlar, kompüter və internet ötürmələri, məktublar və s.) yerli təhsil müəssisələrinə, orqanlarına təklif edir. Bu proseslə paralel şəkildə proqramları həyata keçirəcək mühazirəçilər qrupunun hazırlanması işi həyata keçirilir. Təklif olunan tədris proqramlarına yerlərdən müsbət və ya mənfi münasibət bildirilir. Müsbət reaksiya verildiyi halda təlim-tərbiyə müəssisəsi və yerli təhsil orqanları ilə müvafiq müqavilələr, kontraktlar imzalanır, tədrisin (əşkilati məsələləri həll olunur, əvvəlcədən lazımi planlaşdırma işləri aparılır. Mənfi münasibət olduqda isə tədris proqramları yenidən işlənir. Bu zaman sifarişçilərlə (təlim-tərbiyə müəssisələri və orqanlarla) əlaqə yaradılır, onların mütəxəssisləri proqram hazırlığı prosesinə cəlb edilir, ayrı-ayrı rəylər öyrənilir, tələbatı yaradan səbəblər araşdırılır, münasib olmayan proqramlar korreksiya olunur, yeni istiqamətlər müəyyənləşdirilir. Bu halda müştərək proqramların hazırlanması da istisna olunmur. İxtisasartırma təhsilini almış pedaqoji işçi ilə müntəzəm əlaqə saxlanılır, öyrənilən bilik və bacarıqların iş prosesinə tətbiqi izlənilir. İxtisasartırma təhsil müəssisəsi öz məzununun fəaliyyətini monitorinq müşahidələr yolu ilə öyrənir, ona hamilik edir, yerlərdə kadrların periodik şəkildə yeni informasiyalarla təminatı kimi vacib prosesi reallaşdırır. Tədris-Koordinasiya Şurası ilə birlikdə kontingent bazanın respublika miqyasında tam əhatə olunması məqsədilə "Öyrədənlərin öyrədilməsi" proqramlarının yerlərdə tətbiqinə nail olunur ("Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 2010: 3). Bu zaman istinad tədris müəssisələrinin, baza müəssisələrinin, baza kafedralarının və s. qurumların real potensialından istifadə olunur.

İxtisasartırma təhsilində təminat prosesinin modeli çərçivəsində ixtisasartırma müəssisələrinin maliyyələşməsinə geniş imkanlar açır. Xüsusilə əcnəbi partnyorların, beynəlxalq təşkilatların xüsusi proqramları (kreditlər, qrantlar), eləcə də qüvvədə olan müvafiq qanunvericilikdən İslahat Proqramı çərçivəsində nəzərdə tutulan mənbələrdən, həmçinin sponsorların ayırmalardan və ödənişli təhsildən gələn gəlirlərdən məqsədyönlü şəkildə istifadə edir, xüsusi kreditlərin, qrantların əldə edilməsinə, üstün maliyyələşməyə, yüksək investisiya qoyuluşuna nail olur. Bunun üçün ayrı-ayrı təşkilatlarla, müəssisələrlə qarşılıqlı əlaqələr yaradır, müvafiq müqavilələr, kontraktlar imzalayır, inkişaf layihələr, təqdim edir. Yeni məzmunlu tədris proqramlarının təminatı məqsədilə xüsusi informasiya bankını yaradaraq ondan təyinatı üzrə istifadə edir. Bu blokun əsas məzmunu tədris proqramlarını auditoriyalarda həyata keçirənlərin öyrədilməsi, onların özlərinin ixtisasının artırılması işi ilə səciyyələnir. Xarici ölkələrdə stajkeçmə, xarici ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların aidiyyəti mütəxəssislərinin ixtisasartırma müəssisəsinə (struktur bölməsinə) gətirilməsi, internet şəbəkəsinə qoşulma imkanlarının gücləndirilməsi, partnyor müəssisələrdən, təşkilatlardan informasiyaların müntəzəm qəbul edilməsi və s. işlər tədris proqramlarını həyata keçirənlərin öyrədilməsi istiqamətində atılan ən zəruri addımlardır. İxtisasartırma müəssisəsində tədris prosesinin metodiki təminatı gücləndirilir, həm təhsil verənlərin, həm də təhsil alanların müvafiq təminat məsələləri həll edilir. Təhsil verənlər ən müasir texnika və texnologiyalardan istifadə edir, təhsil alanlar isə zəruri metodiki vəsaitlərlə təchiz olunur. İxtisasartırma təhsilində distant (məsafədən) təhsil forması xüsusi konsepsiyaya uyğun olaraq tətbiq edilir, bii növ təhsildən istifadə coğrafiyası daim genişlənir. Audio-video materiallar, yem texnika və texnologiyaları özündə əks etdirən tədris vəsaitləri mütəmadi olaraq sifarişçilərə ötürülür, xüsusi kompüter proqramları tərtib edilir, televiziya və radiodu efir saatları təşkil olunur, mərkəzləşmiş kompüter şəbəkəsinin köməyiylə sifarişçilərin tələbatları ödənilir. Bu istiqamətdə xaricdən daxil olan informasiyalardan, eləcə də internet şəbəkəsinin imkanlarından istifadə olunur, baza müəssisələri, baza kafedraları, baza mərkəzləri şəbəkəsi yaradılır və bu şəbəkə daim genişləndirilir. İxtisasartırma müəssisələri tərəfindən müvafiq qaydalar gözlənilməklə şərtilə "İstinad tədris müəssisələri" mexanizmi tətbiq olunur. Həmin mexanizmi həyata keçirmək məqsədilə konkret bölgədə (ərazidə)

qabaqcıl tədris müəssisələri barədə geniş informasiya toplanılır və onların içərisindən daha uyğun gələni istinad tədris müəssisəsi kimi müəyyənləşdirilir, müəyyən olunmuş istiqamətlərdə əlaqələr yaradılır. Bu cür müəssisələrin bazasında ayrı-ayrı fənlər və ixtisaslar üzrə dayaq məntəqələri də yaradıla bilər ki, burada da pedaqoji kadrların təhsildə sonrakı səmərəli fəaliyyətini və təkmilləşdirilməsini təşkil etmək olar. Bu yolla "öyrəndənlərin öyrədilməsi" proqramının reallaşdırılması, kontingent bazasının tam əhatə olunması təmin edilir. İxtisasartırma müəssisəsi yerlərdə ən yaxşı təcrübənin yayılmasında bilavasitə iştirak edərək, bu işdə maraqlı tərəf rolunu oynayır. Bütün bunlar müəssisənin göstəriciləri kimi qiymətləndirilir və onun yüksək kateqoriya almaq iddiası üçün əsas verir. Beləliklə, "ixtisasartırma müəssisəsi - yerli təlim-tərbiyə müəssisəsi - pedaqoji kadrların ixtisasın artırılması" kompleks hətə keçirilir. İxtisasartırma təhsilinin təşkili mexanizmində nəzərdə tutulan hər bir blokda gedən proseslərin modeli zəncirvari xarakter daşıyır. Hər bir modelin hətə keçirilməsi işi isə tam paralel şəkildə apardır. Pedaqoji kadrların ixtisasartırma təhsilinə cəlb olunması fasiləsiz təhsilin özəyini təşkil edir. İxtisasartırma təhsili konkret subyektin mütəmadi şəkildə meydana çıxan tələbatı - ehtiyacı məhz elə həmin təhsil formasının hətə keçirilməsi ilə reallaşdırılır.

Yenidənhazırlanma təhsilinə tədris müəssisələrinin ştatlı müəllimləri ilə yanaşı, konkret istiqamətlər üzrə mühazirəçi kimi görkəmli mütəxəssislər də müvafiq qaydalar üzrə dəvət olunurlar. Tədris proqramları tam ödənilədikdən sonra Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş qaydada dövlət buraxılış imtahanları təşkil olunur. Buraxılış imtahanları dövlət imtahan komissiyası tərəfindən keçirilir. Dövlət imtahan komissiyasını tərkibi təhsil müəssisələrini rəhbərlərinin əmri ilə təsdiq olunur. Komissiyanın sədrliyinə namizəd əvvəlcədən Nazirliklə razılaşıdırılmalıdır. Yenidənhazırlanma təhsilini başa vurub dövlət buraxılış imtahanlarını müvəfəqiyyətlə verən məzunlara vahid formada diplom təqdim edilir. Bu cür diplom ali və ya orta ixtisas təhsili haqqında sənəd deyildir. Yenidənhazırlanma diplomu məzuna onun ilkin aldığı ali və ya orta ixtisas təhsili bazasında vəzifə kateqoriyası üzrə peşə və ixtisas tələblərinə müvafiq olaraq fəaliyyət göstərmək hüququ verir Təhsil müəssisələrində işləyən, lakin müəssisənin təqdimatı və müvafiq surətdə yerli təhsil orqanlarının göndərişi olmadan öz arzusu ilə yenidənhazırlanma təhsili olan dinləyicilərin təhsil aldıkları müddətdə iş yerinin saxlanması məsələsi Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 129-cu maddəsinə uyğun tənzimlənilir (10). Belə ki, təhsil müəssisələrinin daxili imkanları və şəraiti nəzərə alınmaqla, tərəflərin qarşılıqlı razılığına əsasən təhsil müddətində haqqı ödənilməyən məzuniyyət verilə bilər, bu zaman dinləyicilərin iş yeri saxlanılır, ona ezamiyyə və digər xərclər ödənilir. İşçi işəgötürənə təqdim etdiyi ərizədə təhsil haqqının özü tərəfindən ödəniləcəyi, oxuduğu müddətdə və təhsilini başa vurduqdan sonra heç bir iddia qaldırmayacağı, ezamiyyə xərci, eləcə də yeni aldığı ixtisas üzrə iş yeri tələb etməyəcəyi barədə öhdəlik götürür. Bütün hallarda yenidənhazırlanma diplomu həmin ixtisas üzrə işləmək üçün məzuna heç bir müstəsna hüquq vermir. Yalnız təhsil müəssisələrində tələbat yaranarsa, bu diplomla işləmək ümumi əsaslar la keçirilir. Respublikanın ucqar ərazilərində və dağ kəndlərində, şagirdləri və sinif komplektləri az olan məktəblərdə yerli əhalidən ibarət pedaqoji kollektivdə bir fəndən bir neçə müəllimin, digər fənlərdən müəllim çatışmazlığı olduğu hallarda sıxlıq təşkil edən fən müəllimlərinin tələbqat olan fənlər üzrə yenidənhazırlanma təhsilinə göndərilməsi təkcə müəllimlərin deyil, daha çox təhsil müəssisələrinin və yerli təhsil orqanlarının, ümumilikdə təhsilin mənfəyinə xidmət edir. Kəskin tələbat olan ixtisaslar üzrə müəllimlər yenidənhazırlanma təhsilinə göndərilərkən, həmin şəxslərin iş yerləri və orta aylıq əmək haqları saxlanmaqla, onlara müəyyən edilmiş qaydada ezamiyyə xərcləri ödənilir. Həmin xərclərin maneəsiz ödənilməsi üçün yerli təhsil orqanları vaxtında maliyyə təşkilatları ilə birgə tədbirlər hətə keçirməli, tələb olunan maliyyə vəsaiti qabaqcıdan planlaşdırılıb xərclər smetasına salınmalıdır. Maliyyə məsələləri yerli maliyyə təşkilatları ilə müsbət həll olunduqdan sonra işəgötürən və yenidənhazırlanmaya göndərilən şəxs arasında tərəflərin məsuliyyətini müəyyənləşdirən müqavilə bağlanır, göndəriş məktubunda bu müqavilə barədə qeyd edilir. Yenidənhazırlanma təhsilində ödəniş xərclərinin miqdarı Nazirliyin müvafiq struktur bölməsi ilə qabaqcıdan razılaşıdırılır və təlimati sənədlər əsasında müəyyənləşdirilir (11).

Yenidənhazırlanma təhsilinin təşkili mexanizmi bir qayda olaraq, sifariş və təklif əsasında hətə keçirilir. Sifarişlər birmənalı şəkildə "aşağıdan yuxarı" prinsipinə uyğun hətə keçirilir və iki formada olur: **dövlət sifarişi** və **fiziki şəxs tərəfindən verilən sifariş**.

Dövlət sifarişi. Yenidənhazırlanma təhsili üzrə dövlət sifarişi pedaqoji kadrın bir mütəxəssis kimi digər struktur bölmə, müəssisə, region və s. obyekt üçün zəruriliyi halı yarandıqda (kadr dislokasiyasındakı mütənasibliyə, yeni ixtisaslar üzrə kadr hazırlığına, istehsalat münasibətlərinin dəyişməsinə və s. uyğun) həmin subyektin işlədiyi müəssisə, təşkilat və orqan tərəfindən hazırlanır. Bu zaman yeni iş yerinin ixtisas xarakteristikası, subyektin ilkin baza təhsili və real potensial imkanları nəzərə alınır. Onun əvvəlki baza təhsili ilə yenidən alacağı ixtisas arasındakı yaxınlıq və fərqlər müəyyənəndirilir. Bundan sonra nəmin pedaqoji işçi ilə lazımi söhbətlər, fikir mübadiləsi, məsləhətləşmələr və s. aparılır, onun şəxsi arzusu və razılığı əsas götürülür, müvafiq təqdimat-sifariş hazırlanır. Təqdimatda yeni iş yerinin adı (ixtisas, fənn) onun üçün qoyulan tələblər, subyektin potensial imkanlarının həmin tələblərə uyğunluq səviyyəsi, yeni iş yeri üçün tələb olunan bilik və bacarıqların həcmi əsaslı şəkildə qeyd edilir, habelə mütəxəssisin yeni alacağı təhsilin keyfiyyəti, müddəti və nəticəsi ilə əlaqədar müqavilə şərtləri göstərilir. İxtisasartırma və yenidənhazırlanma tədris müəssisəsinin təkliflərinə reaksiya verilir. Yenidənhazırlanma təhsili verən müəssisənin (strukturun) təklifləri araşdırılır, real tələbatı ödəyə biləcək tədris proqramlarına müsbət reaksiya verilir, həmin müəssisə ilə əlaqə yaradılır, təhsil müddəti müəyyənəndirilir, yenidən hazırlanacaq mütəxəssisə bu barədə məlumat təqdim edilir, planlaşdırma işi aparılır. Zəruri hallarda hələ mövcud olmayan, lakin real tələbatı uyğun gələn yeni tədris proqramlarının hazırlanması üçün təkliflər verilir. Tərəflər arasında razılıq əldə edildiyi halda müvafiq müqavilə-kontrakt imzalanır. Bu rəsmi sənəddə təhsil xərcinin ödənilməsi, nəticənin keyfiyyəti və cərimə sanksiyalarının tətbiqi şərtləri mütləq qeyd olunur. Bundan sonra müdavimin müvafiq sənədlər, rəsmi göndəniş məktubu ilə birlikdə yenidənhazırlanma tədris müəssisəsinə göndərilir. Sənədləri müdavim özü şəxsən tədris müəssisəsinin müsahibə komissiyasına təqdim edir. Yalnız müsahibə komissiyasının müsbət qərarından və təhsil xərci ödənildikdən sonra müdavim yenidənhazırlanma təhsilinə qəbul olunur.

Fiziki şəxs tərəfindən verilən sifariş. Hər bir pedaqoji işçi və ya pedaqoji təhsili olan hər bir fiziki şəxs öz arzusu, təşəbbüsü (bir sıra hallarda işlədiyi müəssisədə əmək münasibətlərinin dəyişdiyinə görə) ilə də yenidənhazırlanma təhsilinə cəlb oluna bilər. Bu prosedura adətən yenidənhazırlanma tədris müəssisəsinin təklifləri ilə tanışlıqdan başlayır. Gələcək müdavim arzu etdiyi ixtisasa uyğun tədris proqramını seçir və tədris müəssisəsinə sifariş təqdim edir. Sifariş məktubunda ilkin baza təhsilini və almaq istədiyi ixtisasın göstərilməsi vacibdir. Cavab məktubunu alandan və müqavilə şərtləri ilə tanış olandan sonra şəxsi müqavilə bağlanır. Müqavilədə təhsil xərcinin miqdarı, onun kursun əvvəlində ödənilməsi, nəticənin keyfiyyəti və cərimə sanksiyalarının tətbiqi şərtləri qeyd olunur. Bundan sonra müdavim heç bir rəsmi idarə göndərişi olmadan müvafiq sənədlərini tədris müəssisəsinin müsahibə komissiyasına şəxsən təqdim edir. Yalnız müsahibə komissiyasının müsbət qərarından və təhsil xərci ödənildikdən sonra müdavim yenidənhazırlanma təhsilinə qəbul olunur. Öz arzusu ilə bu təhsilə qəbul olunanlara gələcəkdə müvafiq işlə təmin olunmaları üçün zəmanət verilmir. Yenidənhazırlanma təhsili üzrə təkliflər həm dövlət, həm də qeyri-dövlət müəssisələri tərəfindən verilə bilər. Hər iki halda təklif olunan tədris proqramları müvafiq dövlət standartlar, çərçivəsində hazırlanmalıdır. Təklifləri dövlət təhsil müəssisələri müvafiq dövlət sifarişinə, fiziki şəxslər tərəfindən verilən sifarişlərə, müəssisənin öz təşəbbüsünə və ayrı-ayrı konsemlə, şirkətlə, assosiasiyaya və təşkilatların sifarişinə uyğun hazırlayır. Qeyri-dövlət müəssisələri isə öz təkliflərini şəxsi sifarişlərə, ayrı-ayrı konsemlə, şirkətlə, assosiasiyaya və təşkilatların sifarişlərinə, habelə müəssisənin öz təşəbbüsünə uyğun verir. Yenidənhazırlanma təhsil müəssisələri təklifləri tərtib edən zaman öz daxili imkanlarını (kafedra, şöbə, tədris-metodika kabinetləri, dekanlıq və s.) bir daha müəyyənəndirir, təchizat məsələlərini araşdırır, tədris prosesinin yüksək səviyyədə təşkili üçün real şərait yaradır, öyrədənləri hazırlayır. Kursların tədris proqramlarının müasir tələblərə cavab verməsinə, onların informasiya təminatının yüksək səviyyədə olmasına, sifarişçilərin digər tələblərinin nəzərə alınmasına səy göstərir, müdavimlərin baza təhsili və alacaqları yeni ixtisas üzrə xüsusi differensasiya ilə hazırlanmış tədris proqramları arasındakı fərqi 1269 saatdan artıq olmamasına xüsusi diqqət yetirir. Yenidənhazırlanma kursları üçün tərtib edilmiş tədris proqramları ekspert və mütəxəssis rəylərinə təqdim olunur və yalnız bundan sonra müvafiq qaydada təsdiq edilərək sifarişçilərə çatdırılır. Təkliflər sifarişçilərə məktub, radio, televiziya, reklam, internet şəbəkəsi və s. vasitəsi ilə ötürülür. Təkliflərə müsbət reaksiya əldə edildiyi təqdirdə planlaşdırma işi aparılır, sifarişçilərlə əlaqə saxlanılır və müvafiq müqavilələr imzalanır. Müdavimlərin qəbulu ilə

əlaqədar müsahibə komissiyası yaradılır. Komissiya təqdim olunmuş sənədlərin bu və ya digər ixtisası uyğunluğunu yoxlayır və qəbul barədə qərar çıxarır. Yenidən hazırlanma kurs məşğələləri müasir təlim texnologiyasına uyğun aparılır, kursa qəbul və buraxılış zamanı fənnin xüsusiyyətindən asılı olaraq yazılı, şifahi açıq tipli suallardan, test sorğularından və s. geniş istifadə olunur.

Bu gün dünyada xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində fəaliyyətin texnologiyalaşdırılması (alqoritmləşdirilməsi) təhsilin, intellektin və yeni biliklərin əldə edilməsinin əhəmiyyətini artırmaqdadır. Sosial, o cümlədən peşə və qeyri-peşə sahələrinin bir-biri ilə qarşılıqlı təsiri multikultural mühitin, yanaşmaların, baxışların, düşüncələrin, mədəniyyətlərin çoxcəhətliliyi və rəngarəngliyi cəmiyyətin, mühitin, elmin, şüurun, sosial rifahın, həyat şəraitinin dəyişmə sürətinin artması fonunda insan resurslarının və insan kapitalının əhəmiyyətini bir daha ortaya qoyur.

Əvvəlki dövrlərdə “kadr resurslarının inkişafı” dar mənada insanların təkmilləşməsi kimi şərh edilərsə də, müasir dövrdə gələcək inkişaf üçün resurs kimi baxılır (Amartya, 1998: 734). Artıq müasir insan informasiya cəmiyyətinin bir parçası olmaqla onun tələblərinə cavab verə və yeni dövrün texnoloji yeniliklərinə uyğunlaşmaqla yanaşı, eyni zamanda gələcəyin daha mürəkkəb texnologiyalarını istifadə, idarə və yarada bilən hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət modelini formalaşdırmaqdadır. Təsədüfi deyil ki, 1986-cı ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş İnkişaf Hüququ haqqında Bəyannamədə **“insan kapitalı – inkişafın əsas mərkəzi subyektidir”** kimi nəzərdən keçirilmişdir (UNESCO World education report, 2000: 85). Belə inkişaf prosesinin özü birbaşa təhsillə bağlı olduğu üçün bu ümuminkişaf tendensiya fasiləsiz (ömürboyu) təhsilin əsas komponenti olan əlavə təhsilin və onun istiqamətlərinin də sosial sifarişə uyğun modernləşməsinə tələb edir. Öz növbəsində bazar iqtisadiyyatının və yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması, sürətli informasiyanın və yüksək texnologiyaların inkişafı ilə əlaqədar cəmiyyətin hər bir fərdi həm sosial, həm iqtisadi, eləcə də mədəni sahələrdə əsaslı dəyişikliklərin birbaşa iştirakçısına çevrilir. Yeni qlobal və meqa iqtisadi təsisatlar iş, bilik və bacarıqların yeni formalarını yaradır, təkmilləşdirir, tələb edir və qiymətləndirir. Bu halda yatırım maddi resurslara deyil, əmək ehtiyatlarına və sosial kapitalla qoyur.

Qeyd edilənlər Azərbaycanda fasiləsiz təhsil sistemində əlavə təhsilin rolunun artması onun əsas istiqamətləri və təşkili modelləri ilə şərtlənir.

Ədəbiyyat

1. <https://e-qanun.az/framework/1840>
2. <https://e-qanun.az/framework/5363>
3. <https://e-qanun.az/framework/767>
4. Azərbaycan müəllimi qəzeti. (2009), 13 noyabr. S.2.
5. <https://e-qanun.az/framework/41708>
6. Bocharova, V.G. (1996), Strategiya i tehnologiya obrazovanija v oblasti social'noj raboty. M.
7. <https://edu.gov.az/az/esas-senedler/3050>
8. Əliyeva, A., Talibova, X., Qasimov, V. (2016), Azərbaycan Respublikasında pedoqoji kadrların əlavə təhsili: problemlər, perspektivlər. Bakı: Maarif.
9. Azərbaycan müəllimi qəzeti.(2010), 23 iyul.- S.3.
10. <https://www.e-qanun.az/framework/46943>
11. <https://e-qanun.az/framework/20045>
12. Amartya, S. (1998), Human Development and Financial Conservatism // World Development, Vol. 26, No.4
13. World education report (2000), The right to education: towards education for all throughout life / – UNESCO: UNESCO Publishing, Paris: Printed in France.

Rəyçi: Ped.ü.f.d. Şahkərəm Məmmədov

Göndərildi: 22.04. 2022

Qəbul edildi: 26.06. 2022

Brilyant İman qızı Cəfərli

AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu

dissertant

brilliant1ceferli@hotmail.com

MÜXTƏLİF XALQLARIN MƏDƏNİYYƏTİNDƏ ORNAMENTASIYA

Xülasə

Məqalə müxtəlif dünya xalqlarının mədəniyyətlərində mövcud olmuş ornamentlərin təsnifatına həsr olunmuşdur. Məqalədə göstərilir ki, ilkin formaları həndəsi olan ornamentlərin sonralar nəbati, animalistik və s. növləri də yaranmışdır. E.ə III minillikdən başlayaraq Şərqdə Misir incəsənətində inkişaf etməyə başlayan ornamentlər təşəkkül taparaq dünya xalqlarının hər birində müxtəlif mədəniyyətlərin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Hər bir ornamentin ifadə etdiyi simvolik mənası olmuşdur. Məqalədə Misir, Assur-Babil, Yunan, Etrusk, Bizans, Pompey, Roma, Rus, Yapon, Çin, Fars, Hindistan, Türk, Ərəb, Kelt, Kamboca, Mavritaniya ornamentasiyasından geniş şəkildə bəhs edilir. Adları qeyd olunan xalqların mədəniyyətlərində həndəsi, nəbati və animalistik ornamentlərin növləri, işlənmə yerləri verilmişdir. Bu ornament növləri ilə yanaşı fantastik varlıqların, epigrafiq yazıların təsvirləri də əks etdirilmişdir.

Açar sözlər: memarlıq, abidə, ornament, həndəsi, nəbati, motiv

Brilliant İman Jafarlı

Ornamentation in the culture of different nations

Absrtact

The article is devoted to the classification of ornaments that existed in the cultures of different peoples of the world. In this article deals with the ornaments, which initial forms were geometric, later became vegetal, animalistic, etc. types have also emerged. Starting from the third millennium BC, the ornaments that began to develop in Egyptian art in the East took shape and played a major role in the formation of various cultures in each of the nations of the world. Each ornament has a symbolic meaning. In the article, Egyptian, Assyrian-Babylonian, Greek, Etruscan, Byzantine, Pompey, Roman, Russian, Japanese, Chinese, Persian, Indian, Turkish, Arab, Celtic, Cambodian, Mauritanian ornamentation is extensively discussed. The types of geometric, plant and animalistic ornaments in the cultures of the mentioned peoples and the places where they are processed are given. Along with these types of ornaments, images of fantastic beings and epigraphic inscriptions are also reflected.

Keywords: architecture, monument, ornament, geometric, botanical, motif

Giriş

Memarlıq abidələrinin gözəllik simvolu olan ornamentlərin ilkin formaları həndəsi naxışlardır. Bu ornament nümunələri abstrakt, yəni sadə, inkişaf etməmiş formalarda olmuşdur və e.ə III minilliyə Misir incəsənətinə aid edilir. Misirlilər sadə həndəsi ornamentlərdən olan nöqtələrdən, düz xətlərdən, sınıq xətlərdən, dalğavari xətlərdən istifadə edirdilər. Sonralar bu sadə formalar damalı ornamentlərə, mürəkkəb şəbəkələrə çevrilmişdir. Tədricən sadə həndəsi ornamentlərdən realistlik nəbati (bitki) ornamentlər yaranmağa başladı. Misir ornamentləri üçün abstrakt həndəsi, realistlik bitki və animalistik (heyvani-zoomorf) ornament növləri səciyyəvi idi. Bu ornamentlərdə dini təsəvvürlər, ətraf mühitdəki hadisələr əks olunurdu. Hər bir ornamentin simvolik mənası olmuşdur (Məmmədov, 1981: 33-40). Bitki ornamentlərindən lotos (şanagüllə) çiçəyinin, aloyenin, papirosum, qamışın, zanbağın, xurma və hind qozu palmarının, sikomora (xar tut), akasiya, yulgun, göyəm və perseyə (Osirus) ağaclarının təsviri xüsusi rol oynayırdı. Lotos çiçəyi İside ilahəsinin atributu sayılırdı və təbiətin ilahi qüvvəsinin, mənəvi təmizliyin, sağlamlığın simvolu idi. Dünya mifologiyasında ölümsüzlüyü ifadə edirdi. Lotos çiçəyini günəşlə, ləçəklərini isə günəş şüaları ilə təsvir edirdilər. Dekorda yarpaqlar, üzüm tənəkləri, xurma salxımları, ağac qabığının qırıntıları istifadə edilirdi. Animalistik ornamentlərə şahin quşu, qaz, antilop,

meymun, balıq, cücə, skarabey (böcək), ilan təsvirləri aid idi. Epiqrafik (yazı) ornamentlərə heroqlif ornamentlər aid idi. Misirlilər hiyeroglif yazı sistemini zolaqvari ornament forması şəklində birləşdirmişdilər. Minillər boyu Qərb dünyasının xristian xaçı deyərək mənimsədiyi xaç ornamentinin mənşəyi əslində Qədim Misir mədəniyyətində Anx xaçı adlanan ornamentə dayanır. Anx adlanan Misir xaçı həyatı simvolizə edirdi. Xex adlanan diz çökmüş fiqurun təsviri isə əbədiyyəti ifadə edirdi. Misir mədəniyyətində həndəsi ornamentlər doymuş kontrastlı tonlarla, nəbati ornamentlər isə zərif bitkili tonlarla təsvir edilirdi. E.ə 3000-1500-cü illərdə misirlilər fironların qəbrlərinin tavanlarını bəzəmək üçün spiral ornamentlərdən istifadə edirdilər. Onların bəziləri şəbəkə, bəziləri isə haşiyə əmələ gətirirdilər (Jones, 1868: 22-25).

Misir ornamentləri təkamül edərək Assur-Babil ornamentlərinin yaranmasına böyük təsir göstərmişdir. Assur-Babil ornamentasiyasının erkən vaxtlarında hörüyə bənzər simvolik ornament və ilbizşəkilli ornamentlər hökmranlıq edirdi. Assur və Babilistanın memarlığında həndəsi ornamentlərdən rozetkalar, ulduzlar, üçbucaqlar, romblar, ziqzaqlar, şəvronlar (V və ya digər şəkildə fərqləndirici işarələr), dama ornamentləri, dairələr, dalğavari xətlər üstünlük təşkil edirdi. Həndəsi ornamentlərlə yanaşı bitki və emblematik ornamentlər də istifadə olunurdu. Bitki ornamentlərdən piniya qozalarının, narın, ananasın təsvirləri xarakterik idi. Emblematik ornamentlərə fantastik məxluqlardan insan başlı qanadlı öküz fiquru aid idi. E.ə IV minillikdə animalistik ornamentlərdən dəyirmi əyilmiş böyük buyuzlu dağ qoçlarının təsvirləri istifadə edilirdi. E.ə III minillikdə isə sadə tağlar, mərkəzdə rozetkalar olan konsentrik çevrələr, həmçinin balıq, həyat ağacının ətrafında dayanan qoşa dağ keçisi təsvirləri istifadə olunurdu. Suet xətlə ornamentlərdən əjdəhaları ram edən qəhrəman təsviri xüsusilə yayılmışdı. En geniş yayılmış ornamentlər qırmızı-qara zolağın ağ fonda təsviri və ağ, qara, göy, narıncı rəngli ikiqat hörülmüş qaytanın təsviri idi. Memarlıq tikililərində mifoloji, ritual, hərbi səhnələr, heyvanlar, bitkilər, ağaclar, həndəsi fiqurlar təsvir olunurdu (Albenda, 2010: 122). Binaların fasadında, relyeflərdə parlaq, təzadlı rənglərdən ağ, qara, qırmızı, oxra, narıncı rənglər istifadə olunurdu. Bişmiş keramikada göy rəng əsas fon rəngi idi. Bu fonda ağ rəngli relyef təsvirləri çəkilirdi. Mənzərə ornamentlərində ağ, qara, qırmızı, göy rənglərə üstünlük verilirdi (Jones, 1868: 30).

Misir və Assur-Babil ornamentləri daha da təkmilləşərək Yunan ornamentlərinin əmələ gəlməsinə böyük təsir göstərdi. Yunan ornamentlərində həndəsi ornamentlərdən şaquli və üfüqi xətlər, həmçinin düzbucaqlılar simmetrik və düzgün şəkildə qurulurdu. Həndəsi ornamentlərdən kvadrat meandrlar yaxud dairəvi meandrlar (əyri zolaq və ya xətlər şəklində ornamentlər), ionikalar (sıra ilə düzülmiş yumurtaşəkilli ornamentlər), mirvarilər, hörgülər, ovlar (yumurta şəkilli ornamentlər) geniş yayılmışdı (Jones, 1868: 35). Nəbati ornamentlərdən palmeta, akantus (ayıpəncəsi) fiqurları daha çox istifadə olunurdu. Bundan əlavə aloye yarpaqlarının, su bitkilərinin, üzümün, sarmaşığın, doqquzdon, dəfnə və zeytun ağaclarının çiçəkləri təsvir olunurdu. Animalistik ornamentlərdən öküzün başı xüsusilə yayılmışdı. Qobelen (şpalera) yun parçalar üzərində qırmızı dənizdə üzən ördəklər təsvir olunurdu. Fantastik məxluqlardan şər q mənşəli sfinkslər (başı insan, bədəni şir), qrifonlar (başı və qanadı qartal, bədəni, quyruğu və ayağı şir) üstünlük təşkil edirdi. Yunan dini və ictimai binalarının interyerlərində ornamentallaşdırılmış arabalar, kessonlar (sualtı araşdırmalar üçün suyun dibinə salınan silindrşəkilli kamera), döşəməni bəzəyən mozaik kompozisiyalardan geniş istifadə olunurdu (Smulikova, 2022: 8, 31, 34). Divarlar suvaq üzərində qırmızı, ağ, mavi tonlu üfüqi zolaqlarla bəzədilirdi. Dekorda müxtəlif çalarlarda purpur (bənövşəyi, çəhrayı, al-qırmızı), dəniz dalğası rəngi, yaşıl, al qırmızı, zəfəran sarısı, qəhvəyi, qızılı rənglərdən istifadə edilirdi. Bu rənglərlə ulduzlar, haşiyələr, heyvan fiqurları çəkilirdi (Jones, 1868: 34). Tikililərdə memarlıq çıxıntılarının bəzədilməsində orderlərdən istifadə olunurdu. Sənətkarlar mebellərin yığılmasında ayaq formalarına xüsusi diqqət yetirirdilər. Məbel ayaqları çox zaman caynaqlı vəhşi heyvan pəncələrinə, dırnaqlı heyvanların ayağına bənzədilirdi. Ayaqların yuxarı hissəsi isə bəzi hallarda ayıpəncəsi yarpaqlı ornamentlərlə bəzədilirdi, bəzən isə qu quşlarının boynu şəklində təsvir edilirdi. Yunanlar bu ornamentləri ya oyma üsulu ilə, ya da materialın üzərinə taxma üsulu (relyefli) ilə həkk edirdilər. Yunan sənətkarlar memarlıq çıxıntılarını orderlərin istifadəsindən asılı şəkildə ornamentlərlə tamamlayırdılar (Smulikova, 2022: 33).

E.ə VII-VI əsrə aid Etrusk incəsənətinə Yunan incəsənətinin təsiri olmuşdur. Ornamentlərin tətbiqində ilk vaxtlarda real və fantastik heyvan təsvirləri üstünlük təşkil edirdi. Sonralar insan təsvirləri də istifadə olunmağa başladı və üstünlük təşkil etdi. Etrusk incəsənətini bəzəyən ornament motivləri

arasında heyvanlar, palmetlər, qrifonlar, qanadlı şir təsvirləri var idi. Daha sonralar abidələr üzərində gerblər və onların tarixini göstərən heraldik ornamentlər də sıxlıqla istifadə olunmağa başladı. Bu ornamentlərə lələklərlə bəzədilmiş dəbilqə təsvirləri, qılıncların, döyüşçülərin təsvirləri aid idi. Etrusklar parçalar üzərində səpilməmiş şəkildə düzölmüş noxud dənəcikləri və xaç ornamentlərindən istifadə edirdilər. Bəzi parçaların bordyurlarında (aşağı hissəsində) mərkəzində nöqtə olan dairə naxışları həkk olunurdu. Bəzənsə parçanın rəngindən fərqli rəngdə zolaqlı naxışlar vurulurdu. Təsvirlər dekora həkk edilmiş formada, bəzən isə relyefli olurdular (Rəsulova, 2017: 13, 17). Bizans incəsənətində istifadə olunan ornamentlərdə şərq və qərb (ellinist) ənənələri birləşdi. Bizanslılar bütün proobrazların ilkin formalarını (arxetipləri) – daimi ikonoqrafik sxemləri təsvir etdilər. Bu mədəniyyətdə əsas obraz İsa peyğəmbərin obrazı idi. Dini mərasimlərin təsvirində müqəddəs obrazlar əks olunurdu. Animalistik (heyvan) ornamentlərindən quşların, qrifonların, bəbirlərin birgə təsviri, nəbati ornamentlərdən stilizə olunmuş bitki budaqlarının, üzüm meynələrinin (tənəklərinin) təsviri xarakterik idi. Heyvanlar dairə və çoxbucaqlı həndəsi ornamentlər kimi təsvir olunurdu. Bəzən heyvan təsvirləri uzun, əyri ayırpəncəsi yarpaqları ilə verilirdi. Bitki ornamentlərindən palmettalar (xurma ağacı yarpaqlarına bənzər bəzək) və yarım-palmettalar istifadə olunurdu. Palmetta ornamentləri beşləçəkli və üçləçəkli olur. Beşləçəkli palmettaların ləçək cütləri spiralvari burulan bığcıqlardan ibarət olur. Üçləçəkli palmettalar rombvari fiqurlar içərisində çəkilir. Həmçinin bitki ornamentlərindən palmettalar və yarım-palmettalar verilmiş dalğavari gövdələr təsvir olunurdu. XI-XII əsrlərdə Bizans ornamentalistikasında ağac kompozisiyalar mövcud idi. Burada daxilində çiçəklər yerləşən birləşmiş cütlərdən ibarət burumlardan əmələ gələn naxışlar var idi. Yunan ornamentalistikasından gəlmə palmeta ornamentləri simmetrik olaraq bitki budaqları üzərində verilirdi. Bizans ornamentlərində haşiyələnmə (bəzəkli çərçivəyə salınma) mövcud idi. Bu naxış növü balfalı toxunma naxışlarında, dairəvi toxunma naxışlarda və ikili sütunlu arkadalı (sıratağlı) arxitektura motivi formasında əks olunurdu. Baftalı toxunmalar əsasən ulduz və digər həndəsi ornamentləri yaradırdılar. Suetli motivlərdən “Digenis və Yevdokiya”, atlıların tək-bətək döyüşü, Georgiy döyüşü, piyadaların döyüşü, şirə qalib gələn, Makedoniyalı İsgəndərin yüksəlişi, saray bayramı, musiqi, rəqqaslar, akrobatlar, Bizans imperatorunun sarayı, vəhşi stilin motivləri təsvir olunurdu (Grabar, 1967: 29, 71, 173, 180). Bizanslılar anatomik elementlərdən yasəmən, kentavr (yunan mifologiyasında qurşaqdan yuxarı insan, qurşaqdan aşağı at kimi təsvir olunan varlıq), qrifon kimi polimorf varlıqların varlığına inanırdılar. Buna görə də bu qeyri-adi varlıqları ornament kimi təsvir edirdilər. Bizanslılara görə heyvanlar insanlara müsbət keyfiyyətlər aşılrayır, onlara ofsunlayıcı təsir göstərirdilər. Bədi sənətdə və kitabların təsvirində şirlərin, bəbirlərin (leoparların), sirenlərin obrazları əks olunurdu. Qəddar yırtıcıların obrazları heraldik emblemlərlə təsvir olunurdu. Bu obrazlar məşhur feodalların gücünü, şücaətini, qəzəbini ifadə edirdi. Məsələn, şir obrazı qəhrəmanın qüdrətinin, gücünün göstəricisi idi. Qrifon xristian ikonoqrafiyasında iblisi ifadə edirdi. Bizanslılara görə qrifon ali gücə və döyüşmə qabiliyyətinə malik olan qeyri-adi varlıq hesab olunurdu. Bizanslılar həmçinin də canavarların, tülkülərin, dovşanların obrazlarından da istifadə edirdilər. Tovuz quşlarının təsviri şahlıq ləyaqətini, cah-cəlalı ifadə edirdi. Bu quşlar cənnət ayınlərinin quşları adlanırdı. Bəzən tovuz quşlarının başlarında halə təsvir olunurdu. Bu cür obraz kilsə incəsənətində ölümsüzlüyün simvolik mənası idi. Bizans ornament sənətində tovuz quşunun qanadları həyat ağacının budaqlarını ifadə edirdi. Bizans ornamentlərinin təsvirində parlaq qırmızı, bənövşəyi, yaşıl, purpur (al qırmızı, tünd qırmızı) rənglərindən istifadə olunurdu (Jones, 1868: 52, 53).

E.ə II-I əsr Pompey incəsənətində yaşayış evlərinin divarları, döşəmələri həndəsi və nəbati ornamentlərlə bəzədilirdi. Evlərin divarları həndəsi ornamentlərlə, döşəmələri isə həm həndəsi, həm də nəbati ornamentli mozaika ilə dizayn edilirdi. Bitki ornamentlərinə ayırpəncəsi (akant) yarpaqları, üzüm salxımları, çiçəklərlə hörülmüş ornamentlər, meyvə ornamentləri daxil idi. Suetli ornamentlər olaraq səyahət edən musiqiçilərin təsvirləri, dalaşan xoruzların təsvirləri, dişləri arasında bildirçin saxlayan pişiklərin təsvirləri, mifoloji varlıqların təsvirləri əks olunurdu. Divarlarda rəsmlər xam mala üzərində çəkilirdi. Bu isə freska adlanır. Freskalar müxtəlif üslublarda işlənirdi. İnkrustasion və yaxud struktural üslubla freskalar rustla (yəni üst səthi kobud, qabarıq formada olan daşlarla divarın hörülməsi və ya üzlənməsi) və mərmər piltələrlə üzləmə formasında tətbiq olunurdu. Memarlıq üslubunda hamar divarlarda canlı effekt yaradan sütunlar, karnizlər, memarlıq kompozisiyaları, peyzajlar (mənzərə rəsmləri) təsvir olunurdu. Rəsmlərdə insan fiqurları meydana gəlir, mifoloji sujetlər yaranırdı.

Ornamental (misirləşdirilmiş) üslubda haşiyələrdə rəsmlər yerləşirdi və bu rəsmlər də kənd həyatını, çoban həyatını təsvir edən (pastoral) mövzularda olurdu. Fantastik və yaxud perspektiv ornamental üslubda fantastik mənzərə rəsmləri (fantastik peyzajlar) təsvir olunurdu (Jones, 1868: 39).

Roma ornamentasiyasına Yunan ornamentlərinin güclü təsiri olmuşdur. Memarlıqda rumlar əsasən korinf orderlərinə üstünlük verirdilər. Korinf orderlərində əsas ornament motivi akant idi. Bundan əlavə nəbati ornamentlərdən palıd yarpağı, şam qozası, üzüm, palma, sarmaşiq, sünbül, lalə, burulan ornamentlərdən istifadə olunurdu. Hərbi emblemətik ornamentlərə meyvələrdən və çiçəklərdən ibarət hörük formalı naxışlar, insan fiqurlu naxışlar, heyvan başları olan ornamentlər daxil idi. Tavanlar mifoloji süjetlərlə bəzədilirdi. Mifoloji varlıqlardan Roma əsətirində məhəbbət tanrısı sayılar qanadlı Amur, qrifonlar təsvir olunurdu. Qiymətli daşlarda oyma üsulu ilə yaranan əsərlər (qriptika əsərləri) mifoloji süjetlərlə, portretlərlə, janr səhnələri ilə, heyvan təsvirləri ilə bəzədilirdi. Mozaikalar divarlarda və döşəmələrdə işlənirdi. Bu mozaikalar həndəsi naxışlı və fiqurativ kompozisiyalı olurdular. Onların mərkəzində emblemlər yerləşirdi. Divar mozaikalarındakı mifoloji süjetlərdə bahar ilahəsi Venera, qəhrəmanlardan Orfeyin və ya Heraklın igidlikləri, həmçinin gündəlik həyat təsvir olunurdu. Mozaikalarda peyzajlar, çoxrəngli dalğalar, bitki ornamentlərindən lotos gülü (şanagüllə), svastika, burulmuş qaytan, üçbucaq fiqurları da geniş istifadə olunurdu. Rumlar relyefli dekorlardan da istifadə edirdilər. Bu dekorlarda rənglər narıncıdan tünd qırmızıya qədər dəyişilirdi. Əşyaların bəzədilməsində mifik və əfsanəvi süjetlər, vaxxik motivlər (Vaxx-Dionis yunan mifologiyasında şərab, bərəkət, teatr tanrısı), heyvan və bitki ornamentləri, qıvrımlar istifadə olunurdu. Qara rəngin fonunda noxudu, mavi və sarı rəngli ornamentlər işlənirdi. Qırmızı rəngli fonda isə noxudu və mavi rəngli ornamental təsvirlər çəkilirdi. Evlərin interyerlərini (iç məkanını) nəqqaşlıq nümunələri və freskalar bəzəyirdi. Rum və ya pompey rəsmlərində 4 üslub gözə çarpırdı. Birinci üslubda yaranan ornamentlər inkrustasiya olunmuş rəsmlərlə təbiiq olunurdu. E.ə II əsrdə yaranmış bu üslubda olan ornamentlərin təsvirində qırmızımtıl, ağ və yaşılımtıl bloklar mərmər üzlüklərə bənzədilirdi. E.ə 80-ci illərdə perspektiv üslub adlı ikinci üslub yarandı. Bu üslubda yaranan ornamentlər aldadıcı vasitələrlə divarları hissələrə bölürdü. Divarlarda abidələr, məbədlər, limanlar, təbiət mənzərələri təsvir olunurdu. Təsvir olunan rəsmlərdə rəng olaraq qırmızı çalarlı rənglərdən istifadə olunurdu. E.ə I əsrin ikinci onilliyində üçüncü üslub yarandı. Bu üslub kandelyabr üslubu idi. Divarlarda şamdan, qəndil formalı sütunlar, ornamental zolaqlar işlənirdi. Bu memarlıq detalları incə, dolaşiq, hörük formalı olurdular. Kandelyabr üslubunda olan bu cürə memarlıq detallarının rəng palitrası müxtəlif olurdu. Bu memarlıq detallarının kürsülüüyü qara və ya bənövşəyi rənglə rənglənirdi. İstifadə olunan bu rənglərin fonunda kiçik kolların, güllərin və onların arasında oturan quşların fiqurları təsvir olunurdu. Orta hissə panno şəklində verilirdi və parlaq rənglərlə - qırmızı, mavi, açıq yaşıl, qara, sarı oxra rənglərlə boyanırdı. E.ə I əsrin 3-cü rübündə perspektiv-ornamental üslub adlanan dördüncü üslub əmələ gəldi. Meydana çıxan bu üslubda üçüncü üslubla ikinci üslub birləşdi. Üçüncü üslubun ornamental bəzəkləri zənginləşdi və ikinci üslubun memarlıq quruluşu ilə sintez olundu (Jones, 1868: 44).

Rus ornamentlərinin ən sadə formaları şerti işarələr, günəş simvolları, müqəddəs təsvirlər idi. Şerti işarələrə çarpazlaşmış xaç, kvadrat, romb, dairə, piktoqrafik işarələr daxil idi. Bu təsvirlər müqəddəs hesab olunurdu. Rus ornamentləri arasında həndəsi ornamentlərdən başqa Slavyan bütperəstliyində süjetli mifik təsvirlər də var idi. Bunların müxtəlif simvolik mənası var idi. Qadın fiquru Yer ilahəsini, bərəkəti ifadə edirdi. Su quşları su ünsürünü təcəssüm etdirirdi. Böyük qayıqın təsvir olunması (ladyanın təsviri) dəfn mərasimini ifadə edirdi. Günəş simvolu atın və ya atlının, əfsanəvi simurq quşunun təsviri idi. Ən qədim süjetli təsvirlərdən biri də ikibaşlı quş təsviri idi. Bu təsvir alova, alov və ildırım tanrısına sitayişlə bağlı idi. Təsvir olunan ornamentdə qanadlarını açmış ikibaşlı qartalın qanadlarından alovlar saçılırdı. Bu ornament alov və ildırım tanrılarını ifadə edir. Bu təsvirlərdə əsasən iti uçan qartal və ya şahin quşları verilirdi. Slavyanlar belə ornamentlərə iti sürətli qanadlanmış ildırım deyirdilər. İlan və əjdaha təsvirləri də ildırım rolunu oynayırdı. Bu təsvirlər evi, alovu himayə edənlər hesab olunurdular. Bütperəstlik sənətində sevimli təsvirlərdən biri də heyvan və quşların həyat ağacı idi. Kənd təsərrüfatına aid motivlərdən olan ovsunlayıcı təqvim mərasimlərinin süjetləri insanlar arasında böyük maraq doğururdu. Rus ornamentasiyasında bitki motivli ornamentlər aparıcı rol oynayırdı. Zaman keçdikcə nağıl və real motivlər bir-birinə qarışaraq mürəkkəb kompozisiyalar əmələ gətirdilər. Nəbati naxışlardan güllər, budaqlar, üzüm tənəkləri, burma motivləri mühüm əhəmiyyət kəsb

edirdi. XII-XIV əsrlərdə Novqorod əlyazma kitablarının bəzədilməsində istifadə olunan hörmə və ya bitki ornamentləri burumlar, yarpaqlar, daha çox isə yarpaqcıqlar şəklində təsvir olunurdu. XIV-XVII əsrlərdə abidələrin dekorlarında burumlar elastik bitki formasında verilirdi. Diplomantik sənədlərin (inisialların) əlyazma kitablarının baş hərflərinin bəzədilməsində bitki ornamentlərinə uyğunlaşan heyvan və quş təsvirləri tez-tez istifadə edilirdi. Bu ornamentlər teratologik (anormal) ornamentlər adlanırdılar. Animalistik ornamentlərdən tez-tez tovuz quşular, itlər, buzovlar istifadə olunurdu. Hərflərin məntiqi davamı isə heyvan başı, pəncəsi, quyruğu ilə təsvir olunurdu. Bu qəribə heyvan formasındakı ornamentlər şəkillərdə mərkəzdə simmetrik və ya şəkillərin yuxarı küncələrinə doğru yerləşdirilirdi. Naxışlar dolaşq stildə verilirdi. Belə ki, gül, yarpaq, rozetka ornamentləri heyvanların başının, boynunun, quyruğunun təsvirləri ilə elə dolaşq şəkildə verilirdi ki, onları ayırd etmək çətinləşirdi. Bu təsvirlər əlyazmaların estetik gözəlliyini artırırdu. XI, xüsusən də XII əsrlərdə Kiyevdə və digər şəhərlərdə həndəsi ornamentləri əvəz edən toxumalı ornamentlər inkişaf etdi. Bu naxışlar təsvirin qeyri-reallığını daha da artırırdu. Toxumalı ornamentləri mimetik ornamentlər dəstəkləyirdi. Mimetik ornamentlər antik dövrdə ən çox istifadə edilən memarlıq ornamentinin növü olmuşdur. Dörd, altı, səkkiz, doqquzluq xonça motivi günəşi xatırladırdı. Rus ornamentasiyasında zolaqlarda, dairələrdə, romblarda dekorativ yazı ilə kitabələr, əlyazmalar hazırlanırdı. Rus sənətkarlar fiqurların, kompozisiyaların vacibliyini nəzərə çatdırmaq üçün başlıq şəklində tamamlanan tağlardan və ya yığcam formalı dairələrdən istifadə edirdilər. XVII əsrdə rus ornamentasiyasında gerb bəzək növü ortaya çıxdı. Bu ornamentlər ali hakimiyyət tərəfindən təsdiq olunan simvolik mənalı heraldik işarələr idilər. Əşyanın sahibinin adını bilmək üçün monoqramlardan istifadə olunurdu. Monoqramlar iki və daha çox hərfi üst-üstə gətirməklə və ya birləşdirməklə bir simvol əmələ gətirən şablonlardır. XVIII-XIX əsrlərdə monoqramlar müxtəlif və qəliblənmiş hərflərin mürəkkəb birləşməsi şəklində təsvir olunurdu. Rusiyanın Vladimir şəhərinin Suzdal qəsəbəsinin memarlığında ağ daşlı naxışlar tikiliyə cazibədarlıq qatırdı. Yuryev şəhərində isə ornamentlər xüsusilə məbədlərin üzərində təsvir olunurdu (İvanovskaya, 2006: 3-6).

Çin ornamentalistikasında qeyri-adi qüdrəti və sirli gücü təmsil edən ornamentlər təsvir olunurdu. Belə ki, təsvir olunan hər bir əfsanəvi heyvanın, quşun simvolik, mifoloji mənası olurdu. Ritualları, keçmiş ənənələri əks etdirən ornamentlər mühüm rol oynayırdı. Kosmoloji simvolik ornamentlərə günəşi, torpağı, səmanı, üfün cəhətlərini, bürcləri ifadə edən ornamentlər aid idi. Əjdaha məhsuldarlığı artıran yağışı, simurq quşu gözəlliyi və ali xoşbəxtliyi simvolizə edirdi. Yağışı gətirən ildırım və bulud motivləri o qədər özünəməxsus, gerçək şəkildə təsvir olunurdu ki, çin incəsənətinin ornamentləri başqa ölkələrin ornamentlərdən seçilirdilər. Az istifadə olunan həndəsi ornamentlərdən biri də meandr idi (Jones, 1868: 87). Bu ornament baftanı, yəni yuxarı və aşağı çıxıntıları haşiyələyən zolağı əmələ gətirirdi. Nəbati ornamentlərdən payızgülü payızı, yabanı gavalı qışı, iri qırmızı və ya ağ pion gülü yazı, lotus (şanagüllə) yayı simvolizə edirdi. Heroqlif yazılar səadət və uğur arzularını ifadə edirdilər. Bu işarələr kalliqrafiya (xəttatlıq) incəsənət növü arasında birinci yeri tuturdu və yazılışları müxtəlif idi. Misal üçün, soy (uzunömürlülük) heroqlifi bir neçə formada təsvir olunurdu. Ən diqqətçəkən əl işlərindən biri tao-te maskası idi. Tao-te qarınqulu mənasına gəlir. Bu maska heyvani gücü, istənilən düşməni məhv etmək qabiliyyəti olan buynuzları, yumru qabarıq gözləri, qorxunc köpək dişləri olan məxluqa bənzəyirdi. Bu personaj şər ruhlara qarşı müdafiəni simvolizə edirdi. Bu maskada surətlər pələngin, öküzün, qoyunun zahiri görünüşünə bənzədilirdi. Bəzən isə bu maska bir-birinə tərəf çevrilmiş iki əjdahanın yan profildən görünüşünü xatırladırdı. Tao-te maskası e.ə XVI əsrdə, yəni Şan hökmranlığının (Çin səltənətinin) başlanğıcında meydana gəlmiş sənət əsəri idi. Ziqzaq şəkilli “Lei-Wen” naxışı şimşəyi simvolizə edirdi. Bu ornamentə yaxın forma isə səma cisimlərinin hərəkətini ifadə edən dairəvi spiral idi. Bundan əlavə dairələr, bir-birinə hörülmüş və fonu dolduran T, L, E şəkilli işarələr də mövcud idi. Tao-te motivi ilə yanaşı yeni bir personaj əmələ gəldi. Bu personaj uzun quyruqlu, hündür kəkilli quş təsviri idi. E.ə XI-XIII əsrlərdə, yəni “Vuruşan şahlıqlar” dövründə yeni bir ornament növü olan yüngül relyefli bir-birinə hörülmüş əjdahalar təsvir olunmağa başladı. Bu əjdahalar üfui zolaq üzərində yerləşirdilər. Ornamental süjet xətti insan və heyvanlardan ibarət ovçuluq, müharibə, musiqi alətlərində ifa səhnələri idi. Sevinc və xoşbəxtlik gətirən əjdahalar, fantastik quşlar, müqəddəs atlar güllərin həqiqi təsvirləri ilə, dalğa və buludların şərti burumları ilə, peyzajın müstəvi üzərində təsviri ilə uzlaşaraq Çin ornamental üslubunda özünəməxsus forma yaratdı. Əsas rənglər olan

ağ, qırmızı, sarı, yaşıl, göy rənglərin ölçüləri böyüdüldü və gözəlləşdirildi. Bu rənglər cəhətləri simvolizə etdi. Ağ rəng qərbi, qırmızı rəng cənubu, göy rəng şərq, qara rəng şimalı göstərirdi. Bu rənglərin kontaminasiyası da müxtəlif mənalar kəsb edirdi. Ağ rəng göy rəng ilə, qırmızı rəng qara rəng ilə sintez olunurdu (Jones, 1867: 10-15).

Hindistan ornamentasiyasında Qupta imperiyası dövründə (320-550-ci illər) həndəsi motivlərdən romb və dairələr sıra ilə düzülürdü. Bu həndəsi ornamentlər yarpaqlarla haşiyələnirdilər. Bitki ornamentlərindən şanagüllə, süsən, çiçək hörüyü, budaq şəkilli ornament, çiçək elementləri ilə hörülən su daşı (məhəng) fantastik ornamentlərdən olan ejdahaya bənzər əfsanəvi dəniz məxluqu (makara) ilə, yarıadam-yarıquş formasında yarımilahi varlıq (kinnar) ilə birlikdə təsvir olunurdu. Bu ornamentlər hamar, dolanbac, sarıyan xətlər şəklində işlənirdilər (Jones, 1868: 79). Naturalist kompozisiyalarda məhəbbətin tərənnümü və detalların həddən artıq çoxluğu xarakterik idi. Şanagüllələr, nar çiçəkləri, qərənfillər, lalələr rahatladıcı, harmonik tonlarda verilir və yarpaqlarla çevrələnirdi. Palma və sər ağaclarının təsvirləri üslublaşdırılmış şəkildə verilir və bunlar ən çox yayılmış ornamentlərdən idilər. Kompozisiyalar bir-birinə zidd (təzadlı) rənglər üzərində qurulurdu. Əgər fon tünd rənglərdə verildisə, rəsm parlaq, açıq rənglərlə çəkirdi və ya enli parlaq kontorla (haşiyə ilə) çevrələnirdi. Təsvir olunan süjet xətləri təntənəli yürüşlər, mərasimlər, məişət səhnələri idi. Tavanlarda güllərin, quşların naturalistik təsvirləri verilən ornamentlər istifadə olunurdu. Dekorda əsas obyekt insan, ikinci dərəcəli obyekt isə bitkilər və əşyalar idilər. Frizlərdə həndəsi ornamentlər və balıq və zebu (donqar mal) təsvirləri olan animalistik ornamentlər həkk olunurdu. Bundan əlavə heyvan təsvirləri olan ornamentlər arasında fil, timsah, qoyun, maral motivlərinin təsvirləri də istifadə olunurdu və bu ornamentlər torpağı, suyu, havanı simvolizə edirdilər. Sari geyimlərinə ornamentlər əsasən həndəsi idilər. Onların üzərində həndəsi ornamentlərdən kvadratlar, romblar, ziqzaqlar təsvir olunurdu. Çox nadir hallarda isə quş təsvirlərinə rast gəlinirdi (Flood, 1996: 43, 57, 58, 117).

Yapon ornamentasiyasına Hindistanın və Çinin ornamentlərinin güclü təsiri olmuşdur. Ornamentlər arasında daha çox təbiət motivləri üstünlük təşkil edir. Bu ornamentlərə misal olaraq gülləri, otları, ağac budaqlarını, kəpənəkləri, quşları, ejdahaları, nağıllarda təsvir edilən qorxunc divləri, ilanları, həşəratları göstərmək olar. Yapon ornamentlərini digər xalqların ornamentlərindən fərqləndirən cəhət kompozisiya xüsusiyyətləri, ornament şəklində işlənən dekorun əsərin səthində yerləşməsi xüsusiyyətləri idi. Dekorda ornamentlər asimmetrikliliyi ilə, gözəlliyi ilə, materialı hiss etmə qabiliyyəti ilə, dekor və formanın təbii şəkildə əlaqəli olması ilə, bədii sintezin yaradılması ilə, ornament motivlərinin təkrarlanması ilə, təsvirdə perspektivin olmaması ilə səciyyəvi idi. Bu sadalanan əlamətlərin məqsədi səthin əhəmiyyətini vurğulamaq idi. Yapon sənətkarlarının əsərlərində naxış və forma ziddiyyətli şəkildə müqayisə olunurdu. Belə ki, yaradılan hər bir əsər harmoniya qanununa tabe idi. Harmoniya qanununda zidd anlayışlar birləşərək nizamlı şəkildə tam əmələ gətirirdilər. Yaradılan hər bir əsərdə naxış, forma və material bir-biri ilə əlaqəli şəkildə birləşirdi (Cutler, 1880: 21-30).

Fars ornamentasiyasının əsas xüsusiyyəti həndəsi xətlərin, üslublaşmış rənglərin, hərəkətdə olan heyvanların bir-birinə dolaşması idi. Nəbati naxışlardan üslublaşdırılmış şanagüllə, palmetta, qərənfil, anemone (əsmə çiçəyi), itburnu, süsən, nərgiz və çöl çiçəklərinin müxtəlif növləri çox geniş istifadə edilirdi. Animalistik ornamentlərdən şir, bəbir, dağ keçisi, ahu (ceyran), dəvə, fil, qaban, xoruz, həyat ağacının hər iki tərəfində simmetrik yerləşdirilmiş qartalların, oğlaqların təsvirləri üstünlük təşkil edirdi. E.ə VI-IV əsrlərdə mövcud olmuş Əhəmənilər dövlətində kaşı keramikasında əsas rənglər ağ, yaşıl, göy rənglər idilər. Rənglər arasında əlaqə və rəsm tamlığı xarakterik xüsusiyyətlərdən idi. İran sənətkarları əsasən üç rənglə kifayətlənirdilər. Ən sevilən rənglər akvamarin rəngi (göyümtül və ya yaşılımtıl rəngli qiymətli daş rəngi), çalarlı göy rəng, solğun çəhrayı rəng, solğun göyümtül rəng, oxra, yaşılımtıl, bişirilmiş sarı və ya qırmızı gil (terrakota) çalarlı boğuc qırmızı rəng idi. Fantastik ornamentlərdən oxatanların yürüşləri, qoşa qanadlıq sfinkslər, qanadlı öküzlər, qanadlı atlar, it və tovuz quşunun birləşməsindən yaranan simurq quşu, qrifonlar təsvir olunurdu. Dairənin daxilinə çəkilmiş boynunu arxaya çevirən buynuzlu və qanadlı şir motivi tez-tez istifadə olunurdu (Jones, 1868: 76). Bizim eranın 226-651-ci illərində mövcud olmuş Sasanilər ornamentasiyasında daha çox hökmdarların mədhi (həddən artıq qabardılmış tərif) əks olunmuş süjet xətləri təsvir olunurdu. Şahlar ov səhnələrində soyuqqanlı, özündənrazı, təkəbbürlü, heyvanlar isə onlardan qorxmış bir şəkildə qaçarkən təsvir edilirdilər. Rəqs edən və ya sovqat gətirən qadınların təsvirləri relyefli (qabarıq) formada verilir.

Kəsilməş və ya həkk edilmiş medalyonlarla bəzədilmiş butulkalar, xonçalarla doldurulmuş dairələr üzərində real və fantastik heyvan rəsmləri əks olunurdu. Ağac və ya palmettaların yanlarında simmetrik şəkildə düzülmiş atlılar təsvir olunan ov səhnələri verilirdi. Bu motivlər nöqtəvi haşiyə ilə çərçivələnmiş dairələr içərisində işlənirdi. Memarlıqda istifadə edilən ornamentlərdə göy rəngli fon üzərində ağ güllər və yaşıl yarpaqlar işlənirdi (Əsgərova, 1974: 14, 15).

Türk ornamentalistikasında qəhrəmanın obrazı (prototip) təbii formada verilirdi. Bitki motivli ornamentlər dekorativ və sərbəst formada çəkilirdi. XVI-XVII əsrlərdə iki qrup rəsm mövcud idi. İznikdə mövcud olan birinci qrup rəsm əsərində yaşıl və göy rənglərlə birlikdə mərəcan-qırmızı rəng də üstünlük təşkil edirdi. Naxışlar səth üzərində yüngül qabarıq (relyefli) şəkildə işlənirdi. Dəbdəbəli dəstlər şəkildə verilmiş nəbati ornamentlərlə yanaşı heyvan və insan motivləri də təsvir olunurdu. İznik ornamentasiyasının özünəməxsus motivi çəp yelkənli üzən qayıq təsviri idi (Bozyokuş, 2018: 10, 12). Dəməşqdə əmələ gələn ikinci qrup rəsm əsərlərində göy rəngin tonları ilə lalələr, qərənfillər, süsənlər, meyvələrdən üzüm dəstələr şəkildə işlənirdilər. Lalələr, qərənfillər, sünbüllər iri formada təsvir olunurdu. Dərin qırmızı rəngli fon üzərində qızılı və gümüşü rəngli naxışlar verilirdi. Türk xalçalarında motivlər həndəsi və nəbati motivli ornamentlər idilər. Bəzi türk xalçalarında mərkəzi sahə digər hissələrdən seçilirdi. Bu sahə bir neçə köbə (haşiyə, çərçivə, zolaq) ilə haşiyələnmiş naxışlarla dolu idi. "Namazlıq" adlanan xalçalarda mərkəzdə mehrabın təsviri verilirdi. Ən mühüm hesab ediləmn xalçalar gerdes və uşak xalçaları idilər. Gerdes xalçaları simmetrik olurdu və bu xalçalarda gerdes düyünü işlənirdi (Akpınarlı, 2012: 184).

Ərəb ornamentalistikasında insan fiqurlarının təsvir edilməsinə qadağa qoyulduğuna görə ornamentlər həndəsi və nəbati olaraq iki növə ayrılırdı. Həndəsi ornamentlər girih, nəbati ornamentlər islimi adlanırdı. "Girih" sözünün ərəbcədən mənası "düyün" deməkdir. Çevrə daxilinə və ya xaricinə çəkilmiş çoxbucaqlılar, dairə və kvadrat torların içərisinə yerləşdirilmiş romblar, altıbucaqlılar, səkkizbucaqlılar girih adlanan mürəkkəb həndəsi naxışları əmələ gətirirlər. Girih ornamentlərinin ahəngdar şəkildə birləşməsi şəbəkələri yaradır. Girih həndəsi naxışları xətkəş və pərgarın köməyi ilə yaradılır. İslimi adlanan nəbati ornamentlər arabeska da adlanırdı. Bu ornamentlərə kanonlaşdırılmış (ölçüləri böyüdülmüş və gözəlləşdirilmiş) sifitlərdən kufi (kvadrat formalı ərəb yazı növü) və kursiv yazı növləri əlavə olunurdu. Həndəsi ornamentlər işlənmiş fon nəbati naxışlarla doldurulurdu. XI-XII əsrlərdə ərəb sənətkarları ornamentləri əsərlərində ya mücərrəd varlıqlar şəkildə, ya da fantastik heyvanların təsviri ilə əks edirdilər. Həndəsi və nəbati ornamentlərin kəsişməsindən (sintezindən) bəzi fiqurlar əmələ gəlirdi. Bunlar fiqurlu tağlar, medalyonlar (xonçalar), baftalar, madokşillər (soldan sağa təkrarlanan laləni, üçbucağı, üçyarpağı, qönçəni xatırladan islam naxış növü-madoxil) idilər (Maxmatqulov, 2022: 745). Bunlardan başqa zoomorf, mifoloji, astral ornamentlər də istifadə olunurdu. Mifik mənalı ornamentlərə qanadlı heyvanların təsvirləri daxil idi. Ayı, günəşi, ulduzları ifadə edən astral ornamentlər təsvir olunurdu. Süjet xətlili ornamentlərdən ov səhnələri xarakterik idi. Bitki motivlərindən müqəddəs həyat ağacı təsvir olunurdu. Ornamental epigrafik yazıların işlənməsində qırmızı və mavi rənglər ağ və qızılı rənglərlə ahəngdar şəkildə işlənirdilər. Bundan başqa oxra-sarı, yaşıl rənglərdən də istifadə edilirdi. Ərəb memarlığında damcı-damcı sızılmış çıxıntı formasında təsvir edilən memarlıq detallı geniş yayılmışdı. Belə memarlıq detalına stalaktit deyilirdi. Stalaktitlər memarlıq abidələrində tağçalarla çevrələnirdi. Onlar gipsdən, terakotadan (bişmiş torpaqdan hazırlanan keramika məmulatı) hazırlanırdılar və işıq-kölgə effekti yaradırdılar. Taxtadan hazırlanmış mebellərin ayaqlarında, söykənəcəklərində, dirsəkçiklərində maili çatma tağlar işlənirdi (Jones, 1868: 57).

Kelt ornamentləri 7 məfhumu-insanı, məməli heyvanları, bitkini, həşəratı, quşları, balıqları, sürünənləri ifadə edirdi. Bu məfhumlar stilizə edilmiş və obrazlı şəkildə işlənirdilər. Çünki Allahın yaratdığını təkrarlamaq qadağan edilmişdi. İnsan fiqurları uzadılmış ətraflarla, saqqalla təsvir edilirdi. Bu varlıqlara antropomorf varlıqlar deyilirdi. Heyvanlar bir-birinə dolanmış qulaqlar, quyruqlar və dillərlə təsvir olunurdular. Belə varlıqlar zoomorf varlıqlar adlanırdı. Sonralar animalistik ornamentlərə quşların, dovşanların, ilanların, vəhşi maralların, atların, stilizə olunmuş delfinlərin, quzğunların, itlərin, balıqların təsvirləri daxil oldu. Mifik varlıqlar təsvir olunan ornamentlərə əjdahaların, qanadlı ilanların təsvirləri aid edilirdi. Bundan əlavə ilahi cütlüklərin, əkizlərin təsvirlərinin də öz mifik mənalı var idi. Nəbati ornamentlərdən həyat ağacı (ölümsüzlük ağacı, müqəddəs ağac), yarpaqlar təsvir olunurdu. Düzxətli ornamentlərə həndəsi ornamentlər daxil idi. Buna misal olaraq düzbucaqlı, pilləli fiqurları və

onların diaqonal xətlərlə dəyişmiş formalarını göstərmək olar. Əyrixətli ornamentlərə isə spirallar, çulğalanmış (qapanmış, bürünmüş) zolaqlar və düyünlər aid idi. Spirallar üçqatlı olurdular. Kentlər spiral ornamentinin yeni növünü yaratmağa, o cümlədən dairə mərkəzindən iki və daha çox zolaq çəkməyə başladılar. Bu zolaqlar heyvan təsvirləri ilə bitirdilər. Spirallar S və ya C şəkilli əyriylə birləşirdi. Sonradan yaranan spiral ornamentlər bir-birindən aralı yerləşirdi və uzun, daralan spiral qıflarla birləşirdi. Sadə ornamentlərdən xətlər, xaçlar, dairələr günəşin, ayın müşahidəsi əsasında yaranan astral ornamentlərdəndirlər. Məsələn, xaç ornamentini üfün dörd tərəfini, dörd fəslə ifadə edirdi. Bu ornamentlər labirintə bənzəyirdilər. Xaç ornamentinin müxtəlif formaları vardır. Qammalı xaç ornamentinə svastika da deyilir. Triskeles və ya üçlü spiral (üç ayaq) svastikası günəşi simvolizə edirdi. Çarx təsviri günəş şüalarını ifadə edirdi. Qəbirlərin üzərinə çoxlu sayda müxtəlif formada çarxlar işlənirdi ki, vəfat edən insanın axirət dünyası işıqlansın. E.ə 1500-cü ildə Skandinaviya oyma daşlarında aşkar edilən çarx təsvirləri kvadrat formalı idi və onların tərəkəzləri spiral formasında qıvrılırdı. Ən çox yayılan rənglər ağ, qara, qırmızı, yaşıl, göy, sarı rənglər idi. Bitki motivlərinə bir-birinə dolanmış spirallar, burumlar əlavə edilirdi. Memarlıq detalları bu ornamentlərlə haşiyələnirdi. Möhürləri isə konsentrik dairələrlə bəzəyirdilər. Ketlər rəsm əsərlərini qaz və ya qarğa lələyi ilə çəkirdilər. Mürəkkəb olaraq heyvan dərilərindən hazırlanan yazı yazmaq üçün nəzərdə tutulmuş perqamentdən istifadə edirdilər. Piqmentlər (dəri və toxumalara rəng verən maddə) rəsmlərə parlaqlıq verirdi. Müqəddəs tiyan (içində qır əridilən dəmirdən iri, dərin qazan) simvolu ilham və bilik simvolu idi (Jones, 1868: 90-96).

Kamboca ornamentasiyası əvvəlcə suvaq üzərində sonradan daş üzərində oyma üsulu ilə tətbiq olunurdu. Tikililərin əsasən prasadların (məbəd, saray, qala) divarlarında heykəllər işlənirdi. Əfsanəvi varlıqlardan çoxbaşı naqa (ilan) və fantastik məxluq Qaruda (quş və insanın birləşməsi) təsvir olunurdu. Çoxbaşı naqaların təsvirləri binanın frontonunda (fasadda üfün və iki maili karnizdən yaranan üçbucaq formalı hissə), qapı başlarında, nəhəng parapetlərdə (balkonun, terrasın kənarlarındakı divarın uzantısı, çıxıntısı) verilirdi. Dualist kosmoloji (bir-birinə zidd) anlayışların təsvirləri mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu anlayışlara qanadlıların və suda yaşayanların, dağların və dənizlərin və s. təsvirləri daxil idi (15).

Mavritaniya ornamentasiyasında bitki və hündəsi motivləri birləşdirdilər. Mərkəzdə heraldik motivlərdən yayılan şüaşəkilli ornamentlər işlənirdi, gerblər əks olunurdu. Bitki ornamentlərindən süsən çiçəyi təsvir olunurdu. Bitki sarmaşığı geniş istifadə olunurdu. Hündəsi ornamentlərdən epigrafik haşiyə həkk edilmiş dairə və medalyonlar, ulduzların və dördpərli xonçalarla bəzədilmiş medalyonların dolaşmasından əmələ gələn naxışlar işlənirdi. Bu ornamentlərin üzərində qızılı fonda qırmızı hərflərlə kufi xətlə yazı olurdu. Qırmızı rəng üstünlük təşkil edirdi. Fona parlaq rənglərlə-qızılı, göy, sarı, qırmızı rənglər ilə boyanırdı. Animalistik ornamentlərə arkada (sırağa-bir birinin ardınca düzülən arka, yarım dairəvi forma) təsiri bağışlayan quyruğu kürək hissədən yuxarıya qaldırılmış tovuz quşunun təsviri aid idi (16).

Nəticə

Tədqiqatlarımızdan belə nəticəyə gəlirik ki, müxtəlif xalqların mədəniyyətlərində hündəsi, nəbati və animalistik (heyvan) ornamentlərin bir çox formaları işlənmişdir. Hündəsi ornamentlərdən olan nöqtələrdən, düz və əyri xətlərdən müxtəlif çoxbucaqlılar əmələ gəlmişdir. Ornamentasiyada nəbati ornamentlərdən ağaclar, onların yarpaqları, meyvələri, müxtəlif cür güllər təsvir edilmişdir. Animalistik ornamentlərdən isə real və fantastik heyvan təsvirləri əks olunmuşdur. Bu ornamentlər həm tək işlənmiş, həm də birgə işlənmişdir. Hər üç növ ornamentin kontaminasiyasından gözəlliyi ilə göz oxşayan, ecazkar bəzək nümunələri də yaranmışdır.

Ədəbiyyat

1. Əsgərova, N.S. (1974), Metal üzərində naxışlar, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
2. Məmmədov, V.S., Əmiraslanov, İ.R., Nəcəfov, H.N., Mirsəliyev, A.A. (1981), Naxışların yaddaşı, Bakı: Azərnəşr.
3. Rəsulova, G. (2017), Dekorativ - tətbiqi incəsənət sahələrində tətbiq olunan ornamentlərin analizi, Bakı: Maarif.
4. Akpınarlı, H.F., Balkanal, Z. (2012) 16-18. Əsrlər boyunca İstanbulda istehsal olunan parçalar üzərində bitki mənşəli ornamentlərin tədqiqi, İstanbul: DergiPark.

5. Bozyokuş, H. (2018), İznik Yaşıl Məscidinin çinilərinin həndəsi görünüşü, İstanbul: DergiPark.
6. Albenda, P. (2010), Ornamental Wall Painting in the Art of the Assyrian Empire, Chicago: The University of Chicago Press.
7. Cutler, T.W. (1880), A Grammar of Japanese ornament and design, London: B. T. Batsford, 52 High Holborn.
8. Flood, G. (1996), El hinduismo, United Kingdom: The Press Syndicate of the University of Cambridge.
9. Grabar, A. (1967), The art of the Byzantine empire. New York: Greystone press.
10. Jones, O. (1867), Examples of Chinese ornament, London: S. & T. Gilbbet.
11. Jones, O. (1868), The grammar of ornament, London: Bernard Quaritch.
12. Maxmatqulov, İ. T., Sherqulova, D. G. (2022), Symbolic meanings and characteristics of patterns and decorations in Central Asian architectural monuments in the XIV-XV centuries, Uzbekistan: Innovative Academy RSC.
13. Smulikova, İ. (2022), Ornament on Greek vases from Archaic to Classical period, Ukraine: Charles University.
14. İvanovskaya, V.İ. (2006), Rus ornamentləri, Moskva: V. Şevçuk.
15. <https://az.imdailyheadlines.com/travel/travel-sharing/1914750.html>
16. <https://www.gaudidecor.eu/ia/en/collection/mauritania.php/>

Rəyçi: sənətsün.ü.e.d. Ərtegin Salamzadə

Göndərildi: 04.05. 2022

Qəbul edildi: 02.07. 2022

Balamirza Aydın Mammadli
Baku State University
Master student
balamirzamammadli@gmail.com

THE MASSIVE DEPORTATIONS OF THE CHECHENS AND INGUSH PEOPLE IN THE USSR DURING WORLD WAR II

Abstract

The problem of the deportation of North Caucasian peoples to Central Asia in the USSR during World War II has not yet been fully studied and therefore is the subject of research by many historians. A scientific-objective approach to the study of the problem of deportation became possible only after the collapse of the USSR due to the disclosure of secret archival funds. Chechens and Ingush are among the peoples who were massively deported in the USSR during the war with Nazi Germany. The forced resettlement of the Chechens and Ingush people from their historical lands and their placement in the “special settlement” regime was accompanied by the death of hundreds of thousands of people. During the deportation, Chechens and Ingush people were subjected to social and moral pressure, many restrictions, their property rights and security were not ensured, despite the fact that they were listed in official documents. The article discusses the reasons for the deportation of the Chechen-Ingush population, the preparation and conduct of the deportation operation during the years of the German-Soviet war, as well as the gradual restoration of the rights of the deported Chechen-Ingush population in the post-war years.

Keywords: *World War II, USSR, Chechens, Ingush people, deportation, “special settlement”, rehabilitation*

Balamirzə Aydın oğlu Məmmədli

II Dünya müharibəsi dövründə SSRİ-də çeçenlərin və inquşların kütləvi deportasiyası

Xülasə

II Dünya müharibəsi illərində SSRİ-də Şimali Qafqaz xalqlarının Orta Asiyaya deportasiyası problemi hələ tam araşdırılmayıb və buna görə də bir çox tarixçilərin tədqiqat obyektidir. Deportasiya probleminin tədqiqinə elmi-obyektiv yanaşma yalnız SSRİ-nin süqutundan sonra məxfi arxiv fondlarının açılması sayəsində mümkün olmuşdur. Nasist Almaniyası ilə müharibə zamanı SSRİ-də deportasiya edilən xalqlar arasında çeçenlər və inquşlar diqqəti cəlb edir. Çeçen-inquş xalqlarının öz tarixi torpaqlarından məcburi köçürülməsi və “xüsusi məskunlaşma” rejiminə salınması yüz minlərlə insanın ölümü ilə müşayiət olunmuşdur. Deportasiya zamanı çeçenlər və inquşlar sosial, mənəvi təzyiqlərə, bir çox məhdudiyətlərə məruz qalmış, rəsmi sənədlərdə qeyd olunmasına baxmayaraq onların mülkiyyət hüquqları və təhlükəsizliyi təmin olunmamışdır. Məqalədə Çeçen-İnquş əhalisinin deportasiyasının səbəbləri, Almaniya-SSRİ müharibəsi illərində deportasiya əməliyyatının hazırlanması və həyata keçirilməsi, habelə deportasiya edilmiş çeçen-inquş əhalisinin hüquqlarının müharibədən sonra tədricən bərpası məsələlərindən bəhs edilir.

Açar sözlər: *II Dünya müharibəsi, SSRİ, çeçenlər, inquşlar, deportasiya, xüsusi məskunlaşma, bəraət*

Introduction

On the general situation in Checheno-Ingushetia during the war. On the eve of the war with Nazi Germany, the Chechen-Ingush Autonomous Soviet Socialist Republic (ASSR) was a region with developed industry and agriculture. The industry here mainly specialized in oil production and refining (Məmmədli, 2022: 239). After the start of the war, the entire economy of the autonomous republic shifted to the production of military products and became one of the leading producers of fuel for the front. The city of Grozny was the second largest oil producer in the Soviet Union after Baku. Thus, only in 1941, 23.4 million tons of all Soviet oil (33 million tons) were produced in Azerbaijan, 4 million tons

in Chechnya-Ingushetia, and the rest in other oil fields of the USSR. Grozny also processed oil produced not only in the republic, but also in other regions, including Baku. At the same time, refined oil was widely used for the production of A-76 gasoline for fighter jets (Akhmadov, Khasmagomadov, 2005: 774-775). In addition, employees of the Grozny Research Institute began to produce flammable mixtures (Molotov cocktails) to combat tanks (Kazakov, 1984: 120).

Until January 15, 1942, the population of the autonomous republic transferred 5 million 135 thousand rubles in cash to the State Bank, government bonds in the amount of 6 million 263 thousand rubles, 430 grams of gold and 16,500 grams of silver (Akhmadov, Khasmagomadov, 2005: 774-775). Tens of thousands of residents of the republic were mobilized for the construction of defense facilities, thousands of people were awarded the medal "For the Defense of the Caucasus" for valiant work in the construction of defensive lines (Ermekbaev, 2009: 76). The villagers also took an active part in sending agricultural products to the defense fund. This is evidenced by the fact that in 1943 the state plan for grain harvesting was fulfilled by 111% (Akhmadov, Khasmagomadov, 2005: 824-825).

Reasons for the deportation of the Chechens and Ingush people. The official reasons for the deportation of Chechens and Ingush were set out in the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of March 7, 1944 "On the liquidation of the Chechen-Ingush SSR and the administrative structure of its territory": "During the Patriotic War, during the fighting of the Nazi troops in the Caucasus, a large number of Chechens and Ingush "betrayed their homeland", went over to the side of the Nazi invaders, joined sabotage and reconnaissance groups, ... also took part in armed uprisings against Soviet power for several years, did not work honestly for a long time, raided collective farms in neighboring provinces, they robbed and killed Soviet people, "therefore, the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR decides: "All Chechens and Ingush living on the territory of the Chechen-Ingush SSR, as well as in adjacent regions, must be resettled in other regions of the USSR and liquidate the Chechen-Ingush Soviet Socialist Republic" (Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, 1944). From the analysis of this official decision, the following conclusions can be drawn:

Firstly, there was no fact of occupation of the Chechen and Ingush territories during the German-Soviet war. Thus, throughout the war, the Wehrmacht forces occupied only a small part of the Chechen-Ingush SSR, the Malgobek region, and left this region for only three months (Ermekbaev, 2009: 13). Therefore, the thesis of the Stalinist leadership that the Chechens and Ingush are collaborating with the invaders – "betrayal" - is unfounded.

Secondly, the assertion that the Chechen-Ingush population massively joined the fascist saboteurs and spies, was engaged in robbery and looting, is not true. This is confirmed by the confession of Colonel Sultan Albogachiev, who was the People's Commissar of Internal Affairs of the Chechen-Ingush SSR in 1941-1943, in 1963, about 20 years after the deportation: "There were no more bandits in the mountains of Chechnya than in other regions of the country ... According to my calculations, there were about 300 bandits in the mountains of Chechnya at that time, including about 160-170 active ones. I repeat once again – there were no reasons for the eviction of Chechens and Ingush. This was confirmed by Beria himself during his trial in 1953 year" (Akhmadov, Khasmagomadov, 2005: 824). In addition, when secret documents of the NKVD of the USSR were discovered in the 2000s, it turned out that hundreds of ordinary clergymen made a significant contribution to the fight against Nazi provocateurs (Akhmadov, Khasmagomadov, 2005: 824-825).

Thirdly, the assertion that the Chechen-Ingush population "did not work honestly for a long time" during the war years contradicts objective reality. The facts cited by us earlier – the courageous work of the population of the Chechen-Ingush SSR both in industry and in agriculture – clearly refute this assertion.

It should be noted that the deportation took place at a time when the Wehrmacht was hundreds of kilometers beyond the Caucasus. Therefore, it was not a military necessity, but a clear punitive act. According to historians, it was not easy for the Soviet leadership to directly accuse an entire people of their betrayal, who did not see the Germans. Therefore, the motive for the official accusation and the reason for the deportation were indicated as "active participation in a terrorist act against the Soviets and the Red Army" (Polyan, 2001: 121-124).

At the same time, the true reasons for the deportation of the Chechen-Ingush population have not yet been fully established and are still the subject of heated discussions. However, it is known that the deportation of individual peoples to the USSR, the abolition of their national statehood, the change of borders were illegal, and all this was not provided for either in the constitutions of the Chechen-Ingush SSR and the USSR, or in any other legal act. As the Chechen historian V. Magomaev wrote: "Although the new Constitution of the USSR, adopted in 1936, proclaimed many democratic freedoms and rights of citizens and peoples, in practice almost all of them were violated" (Magomaev, 215). In modern historiography, it is considered a crime against humanity that the Stalinist leadership conducts trials not on individuals, but on an entire nation on a national basis (Polyan, 2001: 104).

Preparation of the deportation operation. When preparations for the deportation began, the first step was to stop the mobilization of Chechens and Ingush under the pretext of allegedly impossibility of keeping them in military units. This was based on the fact that Chechens and Ingush are Muslims and did not eat pork, which was the only meat dish in the Red Army at that time. In October 1943, Deputy People's Commissar of the NKVD B.Kobulov arrived in the Chechen-Ingush SSR to prepare information about "anti-Soviet actions." On November 9, the head of the NKVD of the USSR, Beria, was handed a note approved by Kobulov about "mass robberies and desertion" in the autonomous republic. Thus, preparations began for the reception of "special settlers" in Kazakhstan and Central Asia. To manage this work, 135 district and 375 rural commandant's offices were created. In October 1943, the Stavropol Regional Committee of the CPSU prepared lists of Russians who were to be resettled in the evacuated Chechnya-Ingushetia. In the same year, when the front line moved further to the west, NKVD troops also gathered in Grozny. Reconnaissance aircraft also regularly flew in the mountains (Akhmadov, Khasmagomadov, 2005: 833-838).

At the same time, in order to distract the local population, large-scale exercises were officially announced in the mountainous regions of the Chechen-Ingush SSR to prepare the Soviet army for an attack on the Carpathians and army units were located in camps near the villages. At that time, the locals were friendly towards them, thinking that the Red Army soldiers were "preparing to attack the Wehrmacht." For example, the male population of the Maistinsky village council not only voluntarily participated in the delivery of military supplies to the mountain garrisons, but also "offered them gifts, tasty food and their own firewood." However, in preparation for the deportation, several "anti-Soviet elements" were detained to prevent possible resistance. It should be noted that party and Soviet activists from Chechnya-Ingushetia (several thousand people), Dagestan (6-7 thousand people) and North Ossetia (3 thousand people) were also involved in the deportation operation (Akhmadov, Khasmagomadov, 2005: 837-839).

According to some historians, the use of chemical weapons was planned in mountainous, wooded and other hard-to-reach areas where rebels and saboteurs could be. For this purpose, it was planned to use the 105th and 126th air divisions in Checheno-Ingushetia. In addition, L. Beria signed Order No. 00609 on bringing army units in Grozny to full combat readiness for anti-chemical and sanitary-chemical protection. Based on such facts, these historians believe that the Soviet leadership planned to use poisonous substances against almost all the inhabitants of the mountainous regions, which would greatly facilitate the deportation. The threat of this would have had serious consequences for Grozny, which had a strong industry that prevented the implementation of these plans (Ibragimov, Gakaev, 2008: 547).

At the beginning of 1944, 14,200 wagons were allocated for the evacuation of about half a million Chechen-Ingush, as well as a large number of cars imported from the USA to the USSR through Iran under the Lend-Lease program. On January 20, the Chechen-Ingush regional committee of the CPSU and the Council of People's Commissars of the republic adopted a joint resolution "On providing tactical training for military units of the North Caucasian Military District in mountainous conditions". But in fact, the decision concerned secret preparations for the deportation of Chechens and Ingush (Bugai: scepis.net).

On January 29, 1944, Beria approved the "Instruction on the procedure for the resettlement of Chechens and Ingush", and two days later, on January 31, the State Defense Committee decided to deport Chechens and Ingush to the Kazakh and Kirghiz SSR. On February 20, Beria arrived in Grozny

with I. Serov, B. Kobulov and S. Mamulov and personally led the operation with the involvement of a large contingent of the army of 100,000 people, 18,000 officers and about 19,000 employees of the People's Commissariat of the USSR. Internal Affairs (NKVD), People's Commissariat of State Security of the USSR (NKGB) and SMERSH were deployed there under the name "exercises in the mountains" (Bugai, 1995: 103-107). In addition, military units of neighboring republics and regions, including military aviation, the NKVD and SMERSH, were brought on alert, which makes it possible to receive another 100,000 participants in the operation. Some officers were sent to Chechnya-Ingushetia from the most remote corners of the country. For example, Mikhail Gvishiani, who later became a state security commissioner of the 3rd degree, was expelled from the Primorsky Territory (Akhmadov, Khasmagomadov, 2005: 838).

On February 21, Beria ordered the NKVD to deport the Chechen-Ingush population. The next day, he met with the leadership of the republic and the supreme clergy, informed them about the operation and offered to take the necessary measures among the population. In a report to Stalin dated February 22, 1944, Beria said: "In order to successfully carry out the operation to evict the Chechens and Ingush, on your instructions, in addition to Chekist-military measures, the following was carried out:

Chairman of the Council of People's Commissars of the Chechen-Ingush Autonomous Soviet Socialist Republic Molaev was informed about the government's decision to evict the Chechens and Ingush and about the motives underlying this decision.

Molaev shed tears after my message, but pulled himself together and promised to complete all the tasks that would be given to him in connection with the eviction. Then, in Grozny, together with him, 9 senior officials from Chechens and Ingush were appointed and convened, who were informed about the progress of the eviction of Chechens and Ingush and the reasons for the eviction.

The eviction begins at dawn on February 23 this year, it was supposed to cordon off the territories in order to prevent the population from leaving the territory of settlements. The population will be invited to the meeting, some of those gathered will be released to collect things, and the rest will be disarmed and taken to the places of loading. I believe that the operation to evict Chechens and Ingush will be successful" (GARF: 166).

Implementation of deportation. On February 23, 1944, at 14:00 local time, an operation began to deport and send trains to their destinations. The operation was called "Chechevitsa" (lentil), and its first two syllables indicated the intended target (Wood, 2007: 36). The deportation began by force of arms, mostly by force. The main issue that seemed problematic for the deportation authorities was the delivery of residents of hard-to-reach areas to resettlement points. At the same time, there were cases of complete destruction of entire auls (aul is a traditional village-type settlement) along with its inhabitants. These include remote mountain villages – Glashevo, Sautu, Kunlyum, Verkhniy Cheget, Khaibakh, Zumsoy and Targim (Confederation of the repressed., 1993: 109). Until the early 1990s, the Soviet government not only recognized the crimes in question, but even denied the existence of these toponymic settlements (Aliiev, 2003: 28).

Already on the first day of deportation, 333,739 people were evacuated from settlements and 176,950 people were loaded into echelons (Krechetnikov: news.bbc). On February 26, Beria sent a telegram to Stalin: "The process of resettlement of Chechens and Ingush is proceeding normally. On the evening of February 25, 342,647 people were loaded onto the trains. 86 echelons were sent from the stations to new places of evacuation" (GARF: 160). In general, as can be seen from the report of General V.Bochkov to L.Beria, 493,269 people were deported by escort troops (an average of 2,740 people in each echelon). According to official data, 56 babies were born on the road, 1272 people died from various diseases, mainly as a result of colds or exacerbations of chronic diseases (Krechetnikov: news.bbc). However, eyewitness accounts indicate that the losses were greater. For example, one of the deportees recalls the events he witnessed: "If at the Zakan station we could only be in the car, only huddled together, then when Kazalinsk (a city in Kazakhstan) drove up, the children who more or less retained their strength could run around the van." Or another witness, E. Ametisov, speaks about the events: "I saw how they (Chechens) were brought in wagons, and half of them were unloaded as corpses. The living were thrown into a 40-degree frost. (Akhmadov, Khasmagomadov, 2005: 844).

It should be noted that although each family was allowed to carry up to 500 kilograms of cargo, in fact, the settlers had to leave most of their property at home, since each wagon had to fit 45 people with all their property (Krechetnikov: news.bbc). The purpose of loading 45 people into a car with a capacity of 28-32 people was to reduce transport costs. The area of one wagon was only 17.9 thousand square meters. According to the documents of the NKVD: "... at least 240 people of a special contingent (that is, deported people) were placed in each carriage" (Mikhailov, 2002: 17). "Special settlers" had to hand in their livestock and grain and receive the same amount from the authorities in their new settlements, but in most cases this rule was not respected (Krechetnikov: news.bbc).

Simultaneously with the deportation, the process of demobilization of Chechen and Ingush military personnel from the Red Army began. In 1944 alone, 710 officers, 1696 sergeants and 6488 soldiers were deported from these countries. Many of them were sent to the northern front lines, where they were used as labor in the supply of timber and road construction. If we look at the dynamics of the number of Chechens and Ingush in the Red Army, we will see that if on July 1, 1942 there were 4446 people, then on July 1, 1944 this number fell to 1720 people, that is, decreased by 2.5 times. (Bezugolny, 2019: 592). Even the families of the Heroes of the Soviet Union Khavadzhi Magomed-Mirzaev, Irbaikhan Beybulatov, Khanpashi Nuradilov, who died heroically during the war years, as well as the survivors of the war, Abukhadzhi Idrisov, Khansultan Dachiev and others, were deported with their families after the war. . Lieutenant Colonel M. Visaitov, a veteran of the Chechen war, was sent to study at the Military Academy. M.V. Frunze, but a few months later he was deported to Kazakhstan (Ermekebaev, 2009: 89).

Except in exceptional cases, Chechens and Ingush were not allowed to travel to the cities of the 1st category (cities of all-Union significance), border settlements, as well as the Grozny region and Dagestan (Ermekebaev, 2009: 91). Sometimes Chechens, released from deportation for special services to the country, refused to be deported and were deported voluntarily. Examples of such people are Mahmud Esambaev, later People's Artist of the USSR, Muslim Gairbekov, a public and political figure who later became one of the leaders of the restored Chechen-Ingushetia, and others (Akhmadov, Khasmagomadov, 2005: 847). When Gairbekov, who was studying in Moscow at the time, met with Georgy Malenkov as soon as he learned about the deportation and asked him about the reasons for this decision, Malenkov replied: "Personally, we have no complaints against you. You can continue your education in Moscow and live with your family." However, Gairbekov voluntarily went to Central Asia to visit his compatriots (Gairbekov: ru.wikipedia).

As mentioned earlier, 100 thousand military personnel of the internal troops, about 19 thousand employees of the NKVD and the NKGB were involved in the deportation. Of course, the supply and deployment of such a large contingent required a lot of money. Hundreds of commandant's offices were created in places of deportation, where thousands of officers worked. During the deportation, about 100,000 farms were destroyed, which caused damage to the country's economy by several billion rubles. Only the transportation of "special settlers" cost the Soviet state 150 million rubles. For comparison, 700 units T-34 tanks could be made with this money (Akhmadov, Khasmagomadov, 2005: 836).

The further fate of the deported Chechens and Ingush people. The deportation was reflected primarily in the demographic dynamics of the Chechen-Ingush population. On the one hand, the difficulties of adapting to new territories, on the one hand, the deprivation of Chechens and Ingush of their homes, on the other hand, the difficulties of the ongoing war aggravated the situation. In general, if we look at the following statistics, reflecting the number of births and deaths among the deported peoples of the North Caucasus (Chechens, Ingush, Karachays, Balkars), we can see that the number of deaths exceeds the number of births (Zemskoy, 2005: 193-195):

Years	Number of births	Number of dead	Outcome
1945	2230	44652	42,422 decrease
1946	4971	15634	10,633 decrease
1947	7204	10849	3,645 decrease
1948	10348	15182	4,834 decrease

Otto Pohl writes that out of 387,229 deported Chechens, about 104,903 (more than a quarter) died by 1949 (Pohl, 1999: 96). According to the Russian demographer D. Ediev, the total number of victims during deportation is 125,477 Chechens (30.76% of all deported) and 20,284 Ingush (21.27% of all deported) (Ediev, 2003: 294).

On May 29, 1944, the Council of People's Commissars of the USSR adopted a resolution "On the transfer of livestock and grain to special settlers – Karachays, Chechens, Ingush, Balkars and Kalmyks in exchange for cattle and grain taken from them, in new territories." However, local authorities did not always implement this decision for one reason or another, mainly because of the ongoing war. Only after the end of the war, the deportees were granted a number of benefits by a government decree of July 28, 1945 (Ermeqbaev, 2009: 102-104).

It should be noted that the Chechen-Ingush population in the new territories faced such problems as homelessness, food shortages, unemployment, etc. This is confirmed by a telegram from the Central Committee of the Communist Party of the Kazakh SSR and the Central Committee of the CPSU to the regional party committees (regional committees) dated October 16, 1944: "... the extremely unfavorable situation of the special migrants who settled in collective farms and industrial enterprises a significant number of them continue to live in outbuildings, clubs and other premises that are not adapted for living in winter conditions. A large number are placed extremely crowded, as a result of which the apartments remain dirty, there is a general infestation with lice, as a result of which epidemic diseases occur. There are numerous cases of dystrophy (a disease caused by metabolic disorders due to insufficient intake of nutrients) among special settlers. The placement of livestock is extremely unsatisfactory, and due to the lack of work, many special settlers slaughter and sell the distributed livestock" (Ermeqbaev, 2009: 107).

Despite all this, in January 1945 the Soviet government issued a decree restricting the rights of the Chechen-Ingush population. According to the decree, they could not even leave their homes for a short time without the permission of the security services. Violators face up to five days of arrest or a fine of up to 100 rubles (Akhmadov, Khasmagomadov, 2005: 861).

Restoration of the rights of deported Chechens and Ingush people. After the death of Stalin in 1953 and the execution of Beria, great changes took place in the socio-political life of the country, which gave great hope to the deported peoples for justification and return to their homeland. Numerous representatives of the repressed peoples, as well as Chechens and Ingush, immediately began to persistently appeal to the authorities to return to their homes, to drop the accusations of collaborationism and desertion. Finally, on June 12, 1956, a commission was created to restore the Chechen-Ingush ASSR. On July 16 of the same year, guided by this directive, the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR issued a decree "On the abolition of restrictions on Chechens, Ingush, Karachays and members of their families resettled during the Great Patriotic War." (Ingush: deportation, 2004: 392-393).

On January 9, 1957, the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR issued Decree No. 149/14 "On the restoration of the Chechen-Ingush Autonomous Soviet Socialist Republic within the RSFSR." (Ingush: deportation, 2004: 419-420). This decree entered into force on February 11, 1957. However, as a result of the consistent failure to comply with the decree, as well as the resistance of part of the party-Soviet nomenklatura in the center and in the localities, the restoration process was protracted and faced many difficulties and problems. At the same time, over 113,000 immigrants left the Autonomous Republic during 1957 (Ermeqbaev, 2009: 269).

The process of full restoration of the rights and rehabilitation of the Chechens and Ingush, as well as other deported peoples, dragged on for several decades. Just 45 years after the deportations, on November 14, 1989, the Supreme Soviet of the USSR adopted the Declaration "On the recognition of illegal and criminal repressive actions committed against forcibly evicted peoples and ensuring their rights." (Forced resettlement, 2015: 204). According to the declaration, all repressed peoples, including Chechens and Ingush, were acquitted, slander against them, forced evictions, liquidation of national-state institutions, exposure to a regime of terror and violence in "special settlements" were recognized as illegal and criminal activities at the state level. Two years later, on April 26, 1991, the RSFSR Law "On the Rehabilitation of Repressed Peoples" was adopted.

The deportation of Chechens and Ingush in the West is often considered an act of genocide. The American author B.G. Williams writes: "The exiled Chechens and other peoples were soon brought to

hard labor. For example, Chechens were forced to do hard work such as building roads and railways in the frozen steppes of Kazakhstan, working in dangerous mines, working hard in factories. In such conditions, the death rate continued to grow among the Chechens, who had little experience in the current field of activity and were not immune from local diseases. The large number of dead gives reason to call the deportation of Chechens a genocide.” (Williams, 2015: 67).

In February 2004, on the occasion of the 60th anniversary of the deportation of Chechens and Ingush, the European Parliament recognized the deportation as an act of genocide: “The second amendment, adopted by the plenary assembly of the EP, recognises that, on the basis of the IV Convention of The Hague of 1907 and the Convention on the prevention and repression of the crime of genocide adopted by the UN General Assembly in 1948, the deportation of the entire Chechen people ordered by Stalin on 23 February 1944 constitutes an act of genocide” (7).

Conclusion

Thus, the deportation of Chechens and Ingush became the largest ethnic deportation operation in the USSR during the years of World War II. According to various sources, from February 23 to the beginning of March 1944, from 500 to 650 thousand people were deported from the territory of the abolished Chechen-Ingush Autonomous Soviet Socialist Republic (Bezugolny, Bugai, Krinko, 2012: 196-201). A quarter of both peoples died during forced evictions. But even such a number of Chechens and Ingush did not die in the war with Nazi Germany. In the course of the policy of the Stalinist administration, contrary to common sense during the ongoing war, hundreds of thousands of military personnel were mobilized for the deportation operation and huge funds were spent from the state budget. After the deportation of the local population, attempts were made to erase their traces on the territory: on the orders of the party and Soviet leadership, mosques and cemeteries were looted, books and manuscripts in the Chechen and Ingush languages were burned, streets, villages and districts were renamed Russian and Ossetian (Akhmadov, Khasmagomadov, 2005: 855). After the death of Stalin, in the second half of the 1950s, the autonomous republic of the Chechen-Ingush people was restored, but their full rehabilitation took place only in the last years of the existence of the USSR.

References

1. Akhmadov, Y.Z., Khasmagomadov, E.X. (2005), History of Chechnya in the XIX-XX centuries. Moscow: Puls.
2. Aliev, K.M. (2003), Light and shadows of guerrilla warfare. Moscow: Ileksa.
3. Bezugolny, A.Y. (1922-1945), Experience in the construction of the Armed Forces of the USSR: National aspect, Moscow: Diss. doc. hist. sciences.
4. Bezugolny, A.Y., Bugai, N.F., Krinko, E.F. (2012), Highlanders of the North Caucasus in the Great Patriotic War 1941-1945: problems of history, historiography and source studies. Moscow: Tsentrpoligraf.
5. Bugai, N.F. Deportation of peoples // https://scepsis.net/library/id_1237.html
6. Bugai, N.F., L. (1995), Beria to I. Stalin: «According to your instructions ...». Moscow: AIRO-XX.
7. Chechnya: European Parliament recognises the genocide of the Chechen People in 1944 // www.unpo.org/article/438
8. Confederation of the repressed peoples of the Russian Federation, 1990-1992: documents, materials. (1993). Moscow: Center for the Study of Interethnic Relations Institute of Ethnology and Anthropology RAN.
9. Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR. (1994), On the liquidation of the Chechen-Ingush ASSR and on the administrative structure of its territory. Moscow, Kremlin. 7 March. // <https://rb.gy/gfwrxr>
10. Ediev, D.M. (2003), Demographic losses of the deported peoples of the USSR. Stavropol: StGAU «Argus».
11. Ermekbaev, J.A. (2009), Chechens and Ingush in Kazakhstan. History and fate. Alma-Ata: Dike-Press.

12. Forced resettlement of the Crimean Tatars. Path to rehabilitation: Materials and documents. (2015). Moscow: Akvarius.
13. //https://ru.wikipedia.org/wiki/Gayrbekov,_Muslim_Gayrbekovich
14. İbragimov, M.M., Gakaev, D.J., etc. (2008), The history of Chechnya from ancient times to the present day. Vol. 2. Grozny: State Unitary Enterprise Book Publishing House.
15. Patiev, Y.S. (2004), Ingush: deportation, return, rehabilitation. Documents, materials, comments / Ed. Magas: Serdalo.
16. Kazakov, A.I. (1984), City Grozny. Grozny: Chechen-Ingush book publishing house.
17. http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/russia/newsid_7906000/7906059.stm
18. Magomaev, V.X. (1998), On the issue of the deportation of the peoples of the North Caucasus // <https://tipograf05.ru/f/46.pdf>
19. Məmmədli, B.A. (2022), II dünya müharibəsi illərində SSRİ-də çeçen-inquş əhalisinin Mərkəzi Asiyaya deportasiyası. Tarix və onun problemləri, № 1. Bakı: Adiloğlu.
20. Mikhailov, A.G. (2002), Chechen wheel: FSB general testifies. Moscow: OOO Kolleksiya «Sovershenno sekretno».
21. Pohl, O. (1999), Ethnic Cleansing in the Soviet Union, 1937-1949. Westport: “CT: Greenwood Press”.
22. Polyan, P.M. (2001), Against Their Will: The history and geography of forced migrations. Moscow: OGI-Memorial.
23. State Archive of the Russian Federation (GARF). Fund-R 9401. Description 2. Case 64. Sheet 160. https://www.ng.ru/specfile/2000-02-29/10_top_secret.html
24. State Archive of the Russian Federation (GARF). Fund-R 9401. Description 2. Case 64. Sheet 166. https://www.ng.ru/specfile/2000-02-29/10_top_secret.html
25. Williams, B.G. (2015), Inferno in Chechnya: The Russian-Chechen Wars, the Al Qaeda Myth, and the Boston Marathon Bombings. New Hampshire: University Press of New England.
26. Wood, T. (2007). Chechnya: The Case for Independence, New York: Verso.
27. Zemskov, V.N. (2005), Special settlers in the USSR 1930-1960, Moscow: Nauka.

Reviewer: Prof. Dr. Fazil Bakhshaliyev

Received: 12.06. 2022

Accepted: 24.07. 2022

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/11/35-39>

Aynur Cümşüd qızı Meyfaliyeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
aynurmeyfaliyeva@gmail.com

QARAMALA EMBRION KÖÇÜRÜLMƏ TEXNOLOGİYASININ TƏTBİQİ

Xülasə

Tədqiqat işinin məqsədi qaramalda embrion köçürülmə texnologiyasının tətbiqini öyrənməkdir. Tədqiqat işi Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin “Baytarlıq təbabəti” fakültəsinin “Terapiya, mamalıq və cərrahiyyə” kafedrasının laboratoriyasında, Göygöl rayonunda Respublika Süni Mayalanma Mərkəzində aparılacaqdır. Heyvandarlığın inkişaf tempinin artırılmasında gündəmdə duran ən aktual problem məhz embrionun köçürülməsi sayılır. Bu üsulla yüksək məhsuldar heyvanların sayının intensiv surətdə artırılmasına nail olmaq mümkündür. Embrionun köçürülməsi çoxalmanın biotexnoloji metodu olmaqla onun əsas məqsədi donor adlanan yüksək məhsuldar damazlıq heyvanların balalığından bir və ya çoxlu sayda embrionun resipient sayılan inəklərin balalığına köçürülməsindən ibarətdir. Bu mütərəqqi üsuldən geniş istifadə edilməsi kənd təsərrüfatı heyvanlarının genofondunun ölkələr və kontinentlər (qitələr) arasındakı mübadiləsi prosesini həddindən artıq dərəcədə qısaldır, sadələşdirir və sürətləndirir.

Açar sözlər: qaramal, embrion, köçürülmə, keyfiyyət, texnologiya, donor, resipient

Aynur Jumshud Meyfaliyeva

The application technology of embryo transplantation to cattle

Abstract

The aim of our investigation work is learning of the application technology of embryo transplantation to cattle. The investigation work will held in the faculty of “Therapy, mammology and operatin” in the laboratory of Azerbaijan State Agrarian University, in Goygol region's “Republic Artificial Fermented Center”. The increasaing of the cattle-breeding is the main actual problem is considered the embryo transplantation. In this way we can increase the number of animals productivity. The biotechnological method of embryo transplantation is the transplantation of embryo from the donor animals to the womb resipient cows. Using this method by this way shorten, increased rapidly and simplified the exchange of agricultural animals among continents and the geofund of countries.

Keywords: cattle, embryo, transplantation, quality, technology, donor, resipient

Giriş

Respublikamızda iribuynuzlu heyvan cinslərinin məhsuldarlıq göstəricilərinin artırılması məqsədi ilə dövlətimiz tərəfindən xeyli işlər görülməkdədir. Mövcud heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması, baş sayının artırılması üçün müxtəlif üsul və metodlardan istifadə edilməkdədir. Dünya praktikasında heyvandarlıq məhsulları istehsalını artırmaq məqsədi ilə son dövrlər daha müasir biotexnoloji üsul hesab edilən rüşeyim transferi işi geniş yayılmaqdadır. Bu metoddan istifadə etməklə az müddət ərzində heyvanların baş sayını artırmaq mümkündür. Əlbəttə, bu sahəni dərinlən bilmək üçün nəzəri bilikləri artırmaq çox vacibdir (Fərəcov, 2017:119-122). Hazırkı dövrdə heyvandarlığın daha da sürətlə inkişaf etdirilməsində, yəni məhsuldar cinslərin yaradılmasında yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısının alınmasında və qısırlığın aradan qaldırılmasında embrionun köçürülməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. “Embrion köçürülməsi” dedikdə donor heyvanların cinsiyyət üzvlərindən rüşeymin resipient heyvanların cinsiyyət üzvlərinə köçürülməsi başa düşülür. Bu zaman resipientlərin orqanizmində

rüşeymin və daha sonra dölün inkişafı ilə müşayiət olunan normal boğazlıq baş verir. 1949-1952-cü illərdə A.V.Kvastinski dünyada ilk dəfə olaraq donuzlarda yumurta hüceyrələrinin və ziqotaların transplantasiyası üsulu ilə heyvanlardan bala almağa müvəffəq olmuşdur (Nikitkina, 2018: 131-135).

Embrionun köçürülməsi üzrə tədqiqatların aparılması XIX əsrin sonunda başlamışdır. Dünyada ilk dəfə olaraq donuzlarda yumurta hüceyrələrinin və ziqotaların köçürülməsi üsulu ilə heyvanlardan bala almağa müvəffəq olmuşdur. Sonralar isə bütün heyvanlarda həyata keçirilmişdir (Əhmədov, 2010:44).

Bu sahədə elmi tədqiqatlar yeni təkan vermiş və embrionun köçürülməsi təcrübə şəraitində də öz tətbiqini tapmışdır.

Elmi nailiyyətlər tədricən təsərrüfat şəraitində də öz tətbiqini tapmağa başlamışdır. Belə ki, ildə bir donor heyvandan rüşeymin köçürülməsi nəticəsində resipiylərdən bala alınmışdır. Daha sonra dünyanın bir çox ölkələrində rüşeymin köçürülməsi uğurla istehsalatda tətbiq olunmağa başladı. Son illərdə Rusiyada iri buynuzlu heyvanlar arasında embrionun köçürülməsi geniş vüsət almışdır. Hazırda bu üsul vacib tədbir kimi iri buynuzlu heyvanların seleksiyasında mühüm rol oynamaqdadır (Nəsimov, 2016: 80; Nəsimov, 2014:143).

Ölkəmizdə ət istehsalının artırılmasının vacibliyi, ehtiyat mənbələrindən daha geniş şəkildə istifadə olunmasını tələb edir. Belə ehtiyat mənbələrindən biri də elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə etməklə ətlik maldarlıqda alınan nəslin canlı kütləsinin öz sələflərinə nisbətən azı 60-80 kq artmasını təmin edə bilən mütərəqqi üsulların işlənilməsi və hazırlanması və tətbiqidir (Tağıyev, 2004:41 ; Tağıyev, 2010:160).

Embrionun köçürülməsi üsulunu mənimsəmiş ölkələr sırasına Çexiya respublikası daxil olmaqla, bu ölkədə istər cərrahi və qeyri- cərrahi yolla embrionun köçürülməsi üsulları kənd təsərrüfatı müəssisələrində müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. İstehsalat şəraitində embrion köçürülməsindən artıq bir neçə min baş bala alınmışdır. Embrionun köçürülməsinin geniş tətbiqi sahəsində əvvəlki illərə nisbətdə damazlıq işində genetik potensial göstəriciləri dövrdə 20-25% artır. Belçikada, İtaliyada 1978, 1976, İspaniyada isə 1980-ci ildə embrionun köçürülməsi ilə məşğul olmuşlar (Zaertyayev, 1999: 31-32 ; Xakimov, 2008: 19-22).

Tədqiqatın metodikası. Tədqiqat işi Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin “Baytarlıq təbabəti” fakültəsinin “Terapiya, mamalıq və cərrahiyyə” kafedrasının laboratoriyasında, Göygöl rayonunda Respublika Süni Mayalama Mərkəzində aparılacaqdır. Hazırda dünya əhalisinin dinamik artımı heyvandarlıq məhsulları istehsalının daha da intensivləşdirilməsi üçün çox böyük zəmin yaradır. Köçürülmə metodu ilə embrionun müvəqqəti olaraq saxlanması da təmin olunur, eləcə də inəklərin və törədici buğaların törəmələrində resessiv əlamətlərin – sindaktliyanın (ətrafların anadangəlmə transformasiyası), cırtdan boyluluğun və s. aşkarlanması imkanı əldə edilir. Embrionun konservləşməsi elmi və praktiki cəhətdən çox böyük əhəmiyyətə malik olan genetik materialın uzun müddət saxlanması üçün əsaslı imkan yaradır. Bundan əlavə, bu metodla həm də müxtəlif səbəblərdən (xəstəliklə, yaşla və s. əlaqədar) bala vermə qabiliyyətini itirən, lakin çox yüksək məhsuldar olan qısır heyvanlardan da nəsil almaq imkanı yaranır.

Alınan nəticələr və onların müzakirəsi. Hazırda embrionun köçürülməsi üzrə elmi nailiyyətlər uğurla istehsalata tətbiq edilir. Qaramaldan bu sahədə əldə edilmiş təcrübə digər kənd təsərrüfatı heyvanları ilə damazlıq işində də istifadə olunur.

Embrionun köçürülməsi kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsinin intensivləşdirilməsi üsullarından biridir. Bu üsulla bir rekordçu ildə 30-50 baş bala almağa və bunlarla qiymətli heyvanlardan alınan yeni nəslin baş sayının artırılmasına imkan yaradır.

Donor yüksək damazlıq və məhsuldarlıq keyfiyyətinə malik olan heyvandan seçiləcəkdir. Donor kimi yalnız elə heyvanlar seçiləcəkdir ki, bunlar çoxsaylı ovulyasiya qabiliyyətinə malik olmaqla, uzun müddət ərzində transplantasiya üçün yararlı rüşeymlər verə bilsinlər. Bu məqsədlə doğum zamanı və doğumdan sonrakı dövrdə heç bir patologiya ilə üzləşməyəcəklər 4-5 yaşda olan sağlam, süd vəziləri yaxşı inkişaf etmiş inəklərdən istifadə olunacaqdır.

İnək və düyələrdə poliovulyasiyanı törətmək üçün hipofizar və plasenta mənşəli qanadotropinlərdən istifadə olunacaqdır. Qanadotropinləri müxtəlif sxemlər üzrə tətbiq etmək olur. Bu baxımdan boğaz madyan zərdabının qanadotropinləri (BMZQ) daha effektiv hesab olunur. Qanadotropin preparatını bir dəfəyə 2-3 min JE dozada tətbiq ediləcəkdir.

Donor inəklərin mayalandırılması üçün verdiyi nəsil keyfiyyətinə görə yoxlanmış və məhsuldarlığın yaxşılaşdırıcısı kimi təsdiq olunmuş yüksək məhsuldar törədici buğaların spermasından istifadə olunacaqdır. Donor heyvanlara hormonların tətbiqindən sonra gündə ən azı 2 dəfə sınaqçı buğaların vasitəsi ilə inəklərdə həvəsə gəlməni təyin edilir. Həvəsə gəlmə aşkar edilən heyvanlar bir neçə dəfə 1-2 saatlıq intervalla 2 dəfə mayalandırılacaqdır. Spermanın hər bir dozasında ən azı 40-50 milyon canlı hərəkət edən spermatozoidlər olmalıdır.

Embriyonun çıxarılması – yumurta hüceyrələrinin mayalanması yumurtalıq yolunda baş verir. Əmələ gəlmiş ziqotalar bölünməyə uğrayır və bunların çoxu qaramalda 4-cü günü balalığa düşür. Rüşeymlər birinci mayalanmadan sonra 7-8-ci günlər (rüşeymin şəffaf qışasından azad olunması qədər) çıxarmaq məqsədəuyğundur. Embriyonların çıxarılması üçün 2 üsuldən istifadə olunur: qeyri-cərrahi və cərrahi.

Embriyonların qeyri - cərrahi üsulla çıxarılması. Heyvanlar dəzgaha təsbit ediləcək, düz bağırsağı möhtəviyyatdan təmizlənəcək və diqqətlə rektal müayinə aparılacaqdır. Hər bir yumurtalıqda neçə sarı cisim olması təyin ediləcəkdir. Xarici cinsiyyət üzvlərini və paçaarası nahiyəni yuyub dezinfeksiya ediləcək. Düz bağırsağın peristaltikası dayandırmaq üçün epidural olaraq 10 ml 2% - li novakain məhlulu inyeksiya edilir.

Balalıqdan rüşeymləri yuyub çıxarmaq üçün müxtəlif alətlərdən istifadə olunacaqdır. Alətlər steril olmalıdır.

Rüşeymləri çıxarmaq üçün kateter, kateterin korpusu, hava qovan boru və s. olmalıdır.

Foil kateterindən istifadə ediləcəkdir.

Dülbekko fosfat - bufer duz məhlulunun hazırlanması. Balalıq buynuzunun yuyulmasında istifadə olunan mühit kimi tərkibi fosfat - bufer duz məhlulundan ibarət Dülbekko məhlulundan istifadə olunacaqdır.

Məhlulu 3 qat destillə edilmiş suda hazırlayırlar. Tərkibindəki birinci maddəni 800 ml mayədə, 5-ci və 6-cı maddələri isə hər birini ayrıca olaraq 100 ml mayədə həll edirlər. Nəticədə 3 müxtəlif məhlul alınacaqdır. Bunları avtoklavda sterilləşdirib sonra qarışdırırlar. Alınmış mühiti tətbiq etməzdən əvvəl bu komponentləri əlavə edirlər: buğa zərdablı albumin 4 qr, qlükoza 1 qr (5,56 mol) Na piruvat 0,036 qr (mol), pensillin (kalium duzu) 100.000T.V., sonra balalıqdan toplanmış mayeni silindrə töküüb, rüşeymləri silindirin dibinə çökməsi üçün onu 20-35 dəqiqə müddətində 20-27°C temperaturda saxlanılacaqdır.

Rüşeymlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi - bir çox tədqiqatlar təsdiq edir ki, superovulyasiya zamanı ovulyasiya edən yumurta hüceyrələrində normadan kənar çıxma tezliyi hormonlar tətbiq edilməyən heyvanlarda baş verən ovulyasiya nəticəsində ayrılən yumurta hüceyrələrindəkindən daha yüksək olur. Ona görə də superovulyasiyadan sonra yumurta hüceyrələrinin heç də hamısı mayalanmır, mayalanmış yumurta hüceyrələrdən isə heç də həmişə transplantasiyaya yararlı tam normal rüşeymlər inkişaf etmir.

Bununla əlaqədar olaraq, yüksək nəticələrə nail olmaq üçün elə rüşeymlər seçilməlidir ki, bunlar resipiyentin orqanizmində sonrakı inkişafını davam etdirmək qabiliyyətinə malik olsun.

Resipiyentlərin seçilməsi. Balılığın erkən inkişaf mərhələsində olan bir və yaxud iki rüşeymlər transplantasiya edilən, yəni köçürülmə heyvan resipiyent adlanır. Rüşeymi resipiyentə köçürdükdən sonra onun resipiyentin orqanizmində sonrakı inkişafı üçün müvafiq optimal şəraitlər yaradılacaqdır. Hər donör heyvana 6-8 baş resipiyent nəzərdə tutulur. Resipiyentlər böyük damazlıq əhəmiyyəti olmayanlarda olar. Bu məqsədlə canlı kütlələri 350-380 kq arasında olan 16-18 aylıq düyələr və ya 7 yaşdan yuxarı olmayan inəklər olar. Resipiyent heyvanların cinsiyyət tsiklinin donör heyvanların cinsiyyət tsikli ilə sinxronlaşdırılması. Rüşeymlərin resipiyentə köçürülməsi zamanı heyvanın bütövlükdə orqanizminin və cinsiyyət tsiklinin vəziyyəti o cümlədən yumurtalıqların halı, rüşeymin inkişaf mərhələsinə uyğun olmalıdır. Əgər rüşeymlərin transplantasiyası aparılarkən donörün cinsiyyət tsikli ilə resipiyentin cinsiyyət tsiklinin baş verməsi arasında zaman fərqi 24 saatdan artıq olarsa, bu zaman resipiyentlərin boğaz olma ehtimalı kəskin azalır.

Embriyonun köçürülməsi əməliyyatına hazırlıq. Əməliyyat hazırlanması hazırda embriyonun köçürülməsi üçün xüsusi kateterlərdən istifadə edirlər. Daha çox Kassunun süni mayalanma üçün ilan cihazının müxtəlif modifikasiyalarından istifadə olunur. "Hojştəgm" tipli kateter də istifadə üçün

əlverişlidir. Bu uzunluğu 54 sm, diametri 3 mm olan; paslanmayan dəmir metal borudan ibarət porşenli kateterdir.

Kassu tipli cihazdan istifadə edilərkən rüşeym, uzunluğu 8 sm, diametri 1 mm nazik divarlı borucuğa doldurulur. Bunun üçün borucuq süzgeci olan tərəfdən, həcmi 1 ml-k şpris ucuna birləşdirilir. Rüşeymin yetişdirilməsi üçün olan mühitdən (FBD) az miqdar (1 sm) həcmdə şprisə çəkilir, sonra hələ bu qədər həcmdə hava və bundan sonra da mikroskopun nəzarəti ilə rüşeymlə mühit, yenidən 1 sm həcmdə hava və bir bu qədər də maye mühit şprisə çəkilir. Beləliklə, borucuğun içində rüşeym iki hava qabarcığı və iki mühit sütuncuqlar arasında maye mühitin içində olur. Bu onun balalıq buynuzuna yeridilərkən borucuqdakı hava qabarcığı ilə porşenlə təmasda (kontaktda) olmasını istisna edir. Doldurulmuş borucuq steril maqqaşla cihazın əsas borusunun porşeni ilə birləşdirilir və qoruyucu örtüklə örtülür. Cihazı belə halda işlətmək üçün hazır olur. Rüşeymin köçürülməsi üçün mütəxəssisə verilənə qədər, cihazı müəyyən müddət 37⁰C temperaturada termostatda saxlayacağıq.

Embrionların resipiyentə köçürülməsi. Bu əməliyyat, balalıq boyunundan yeridilən kateterlərdən istifadə edilməklə, rüşeymlər alınan yerdən, istənilən süni mayalanma məntəqəsində və fermalarda həyata keçirmək olar. Embriyon ilə hazırlanmış isti (37⁰C) kateter diqqətlə steril salftəkaya bükülür və istiliyi qoruyan materialdan hazırlanmış konteynerdə yerləşdirilir. Konteyner, kateter ilə horizontal (üfiqi) vəziyyətdə, təkanlar verilmədən lazımı yerə aparılır. Rüşeymlərin resipiyentlərə köçürülməsi üçün cərrahi və ya qeyri - cərrahi üsullardan istifadə olunur. Rüşeymin köçürülməsi üçün ən əlverişli yer sarı cisim yerləşən yumurtalığa söykənən balalıq buynuzunun zirvəsi hesab edilir.

Embrionun cərrahi üsulla köçürülməsi. Bu üsul daha çox diyələr üzərində tətbiq olunacaqdır. Heyvanın əməliyyata hazırlanması və əməliyyatın özünün aparılması demək olar ki, rüşeymin donordan çıxarılması əməliyyatı ilə eynidir.

Əvvəlcə qarının ağ xətti üzrə kəsik edirlər. Balalıq buynuzunu dartıb kəsiyə doğru yaxınlaşdırılır, onun divarını ən az qan damarlar olan sahədə küt iynə ilə deşirlər. Əməliyyatı heyvan ayaq üstə duranda da aparmaq olur. Yaxşı olar ki, sakitləşdirici vasitələrdən də istifadə edilsin.

Bu üsulla aparılan transplantasiya zamanı köçürülmüş rüşeymlərin 85% - i resipiyentin bədənində inkişafı davam etdirir.

Embrionun qeyri - cərrahi üsulla köçürülməsi. Bu üsul təsərrüfat şəraiti üçün daha əlverişlidir. Bu transplantasiya üsulu zamanı müxtəlif kateterlərdən istifadə edilir. Rüşeymin təcrübəyə hazırlanması üçün diametri 1 mm, həcmi 0,25 ml olan nazik steril borudan istifadə olunur. Resipiyentlərin rüşeymin köçürülməsi əməliyyatına hazırlanması qeyri - cərrahi üsulla donorlardan rüşeymin çıxarılması üsulu ilə olduğu kimidir. Yumurta hüceyrələrinin mayalanmasının 7-ci günü rüşeymin köçürülməsi daha uğurlu olur. Çünki, bu yaşda rüşeymlər temperatura az dərəcədə məruz qalırlar, balalığın yığılmaları zəifləməsi olur ki, bu da rüşeymin bədənə qovulması ehtimalını azaltmış olur.

Nəticə

Aparılan müşahidələrlə sübut olunmuşdur ki, istehsalat şəraitində embrion köçürülməsi üsulundan geniş istifadə etmək olur, bala alma faizi artır, qısırlıq azalır. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələri qeyd olunan üsullardan istifadə etməklə tezyetışkən, yüksək məhsuldar, xəstəliklərə dözümlü, uzunömürlü, ikili əzələli ətlik cinslərin yaradılmasına nail olurlar. Məhz bu baxımdan qısa müddət ərzində yüksək məhsuldar südlük və ətlik cinslərin yaradılması üçün biotexnoloji üsullardan istifadə olunması çox böyük iqtisadi səmərə verməsinə gətirib çıxarır. Embriyonun köçürülməsi dedikdə, rüşeymin donor-heyvanların cinsiyyət üzvlərindən çıxarılıb, resipient-heyvanların cinsiyyət üzvlərinə köçürülməsi anlaşılar (baş düşülür). Bununla da resipient orqanizmdə embrionun inkişaf etməsilə normal boğazlıq baş verir və sonra da bala inkişaf edir. Bu işin təşkili və icrası dövrün tələbidir, səmərəliliyi baxımından böyük sərmayə əldə etmə yoludur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Aparılan tədqiqat işinin elmi yenililikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Qaramalda embrion köçürülmə texnologiyasının tətbiqi müəyyənləşdiriləcəkdir;
- Gəncə-Qazax zonasına gətirilən qaramalların texnoloji əsaslarla embrion köçürülmə texnologiyasının istifadəsi;
- Bizim tərəfimizdən alınmış nəticələr ədəbiyyat siyahısı ilə tam uyğundur.

Ədəbiyyat

1. İ.Əhmədov, Ə., İsgəndərov, T. (2010), Baytarlıq mamalıği, ginekologiyası, kənd təsərrüfatı heyvanlarının süni mayalandırılması və rüşeymin transplantasiyası (köçürülməsi), Gəncə: ADAU.
2. Nəsibov, F., Əhmədov, Ə., Verdiyeva, L. (2014), Kənd təsərrüfatı heyvanlarında süni mayalanmanın texnologiyası və təşkili, Bakı: Elm və təhsil.
3. Nəsibov, F., Abbasov, S., Abbasov, R. (2016), Törədici buğaların saxlanması və kompleks əlamətlərə görə qiymətləndirilməsi, Bakı: Elm və təhsil.
4. Tağıyev, S., Həsənov, S. (2004), Qaramalda rüşeymin transplantasiyası, Bakı: Adiloğlu.
5. Tağıyev, S. (2010), Baytarlıq mamalıği, ginekologiyası və kənd təsərrüfatı heyvanlarının süni mayalandırılmasından təcrübə məşğələləri, Gəncə: ADAU.
6. Fərəcov, A. (2017), İri buynuzlu heyvanlarda embrionun köçürülməsi və onun damazlıq heyvandarlığın inkişafında rolu, Bakı: Aqrar elm jurnalı.
7. Nikitkina, Y., Pestunoviç, Y., Krutikova, A., Plemyaşov, K. (2018), Heyvanların embrionlarının trnasplantasiyası: problemlər və onların həll olunması yolları. Müasir dövrdəki aqrar elminin vəziyyəti, problemləri və prespektivləri, M.: Redaktsiya Zhurnalas.
8. Zaertyayev, B., Nikitkina, Y., Yaluqa, V. (1999), Seleksiya olunmuş südlük qaramalın biotexnoloji metodlarla istehsalı və effektivliyi. Heyvanların yetişdirilməsi və genetikası, M.: Redaktsiya Zhurnalas.
9. Xakimov, İ., Baymişev, X., Salimova, O., Badadin, O. (2008), Yüksək məhsuldarlıqlı ətlik istiqamətli iri buynuzlu qaramalın yetişdirilməsi üçün embrion transplantasiyasının istifadə metodları. Tümen Dövlət Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının xəbərlər məcmüəsi, № 2: s.19-22. Tumen:TEAS Press.

Rəyçi: b.e.d. Famil Nəsibov

Göndərildi: 05.06. 2022

Qəbul edildi: 22.07. 2022

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Aynur Yaqub qızı Mahmudova

Körpəlik dövründə uşağın psixi inkişafının şərait və amillərinin nəzəri əsasları 6

Nurlan Ramiz oğlu Məmmədov

Azərbaycanda əlavə təhsilin təşkilinin əsas istiqamətləri və təşkili modellərinə dair 10

Brilyant İman qızı Cəfərli

Müxtəlif xalqların mədəniyyətində ornamentasiya 18

Balamirza Aydın Məmmədli

The massive deportations of the Chechens and Ingush people in the USSR during World War II 27

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Aynur Cümşüd qızı Meyfaliyeva

Qaramala embrion köçürülmə texnologiyasının tətbiqi 35

İmzalandı: 27.07.2022

Formatı: 60/84, 1/8

H/n həcmi: 5,25 ç.v.

Sifariş: 551

<https://aem.az> saytında çap olunub

Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.

“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.

Tel.: +994 50 209 59 68

+994 55 209 59 68

+994 12 510 63 99

e-mail: zengezurda1868@mail.ru

